

- **Chief Patron :** **S. Ravinder Singh Chak**
Chairman, Sri Guru Gobind Singh Edu. Trust (Regd.) Chak Alla Baksh,
Mukerian and Member S.G.P.C (Sri Amritsar)

- **Patron :** **Dr. (Mrs.) Karamjeet Kaur**
Principal
Dasmesh Girls College
Chak Alla Baksh, Mukerian

- **Editorial Board :** **Dr. Meetu** (Head, Department of Political Science)
Ms. Sonia Devi (Head, Department of Punjabi)
Dr. Sarita Rana (Head, Department of History)
Ms. Supriya Jyoti Naryal (Head, Department of English)
Dr. Sonia Devi (Head, Department of Commerce)
Dr. Reena Kumari (Head, Department of Hindi)

- **Advisory Board :**

Mrs. Nayandeep Kaur Department of Management Victoria Island, Lagos , University Business School Nigeria	Dr. A.K. Vashisht Chairman Panjab University Chandigarh
Dr. Karamjit Singh Professor University Business School Panjab University, Chandigarh	Dr. Jaspal Kaur Kang Professor & Chairman Guru Nanak Sikh Studies Panjab University, Chandigarh
Dr. Rajesh Kumar Associate Professor Head, Department of Sociology School of Social Sciences Guru Nanak Dev University Amritsar	Dr. Sulakhan Singh Former Dean of Social Sciences Guru Nanak Dev University Amritsar
Dr. Jitendra Kumar Srivastava Professor & Registrar Administration Division & Director, School of Tourism & Hospitality Service Management Department of Hindi IGNOU, Delhi	Prof. B.K. Batra (Former) HOD Department of English JCDAV College, Dasuya

VISION

**An International Journal
of Humanities and Management**

Vol. VII

Issue 7

April 2020

Annual

ISSN 2348-3598

VISION

An International Journal of Humanities and Management

Chief Editor

Dr. Maninderjit Kaur

Asst. Prof. in Department of Punjabi

Dasmesh Girls College
(Affiliated to Panjab University Chandigarh
Chak Alla Baksh, Mukerian)
Accredited 'A' Grade by NAAC

VISION : An International Journal Of Humanities and Management

© Editor

Published :2020

ISSN 2348-3598

Vol VII, Issue 7

Published by :

Dr. (Mrs.) Karamjeet Kaur

Dasmesh Girls College

(Affiliated to Panjab University Chandigarh)

Chak Alla Baksh, Mukerian

Accredited 'A' Grade by NAAC

Ph:01883-247895, M:94651-37136, Fax:01883-247995

E-mail: dgc_chakallabaksh 17@rediffmail.com

E-mail: dgc_ijohm14@rediffmail.com

Website: www.dgcmukerian.org

Published, printed & bound

By Unistar Books Pvt. Ltd.

301, Industrial Area, Phase-9,

S.A.S. Nagar, Mohali-Chandigarh (India)

Email : unistarbooks@gmail.com

Website : www.unistarbooks.com

ABOUT THE JOURNAL

VISION, An International Journal of Humanities and Management is a compendium of reflecting the souls of different authors on different topics from different Colleges and Universities. This is the seventh edition being issued by Dasmesh Girls College, Chak Alla Baksh, Mukerian. The purpose of publishing this International Journal is to register the psychological emotions and intellectual sentiments of the scholars in the field of research and academics and also to disseminate knowledge related to the latest approaches in the field of different subjects. Today is the age of globalization. We will have to compete with the outer world that is full of opportunities. We will have to delve deep into the ocean of knowledge. Journals are the best way to explore the outer world so that students, teachers and society can avail maximum benefit out of it. The present Journal refers to the analytical acumen of the professionals in Social Sciences, Management and Literature.

Dr. (Mrs.) Karamjeet Kaur
Principal,
Dasmesh Girls College,
Chak Alla Baksh, Mukerian

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHOR

1. Authors should submit one soft copy of their manuscript clearly typed with 1.5 line spacing, in font 12, in Times New Roman for English, Kruti Dev10 for Hindi and Satluj, Gurmukhi for Punjabi.
The article can be Interdisciplinary, Analytical and Philosophical.
2. A soft copy of the manuscript should be sent as MS-word file through e-mail on dgc_ijohm14@rediffmail.com
3. The length of article should be between 2000-3000 words including abstract of 150-200 words.
4. Articles should be prepared strictly according to the latest MLA style manual.
5. The cover page shall contain the title of the manuscript, the author's name and affiliation (designation, organization name, postal address, phone, fax & e-mail) including acknowledgement, if any.
6. End note/ References in the text must be numbered consecutively and typed on a separate page, double-spaced.
7. Tables must be numbered consecutively with Roman numerals. Please check that your text contains a reference to each table. Type each table on a separate page. Authors must check tables to make sure that amounts add up to the totals shown and that the titles, column headings, captions etc. are clear and to the point. Necessary notes and sources must be mentioned at bottom.
8. Figures must be titled and numbered consecutively with Arabic numerals. Necessary Notes and sources must be mentioned at bottom.
9. Equations – All but very short mathematical expressions should be displayed on a separate line and centered. Equations must be numbered consecutively on the right margin, using Arabic numerals in parentheses.
10. Please check your manuscript for clarity, grammar, spellings, punctuation and consistency of reference to minimize editorial changes.
11. All articles accepted for publication should accompany a submission fee of Rs. 1100/-.
12. It will be assumed that your paper has not been published already and is not being considered by any other journal.
13. Neither the editor nor the publisher accepts the responsibility for the views of authors expressed in their papers.

CONTENTS

1. A Brief on Medical Tourism – Global & Indian Perspective	1
Ms. Nayandeep Kaur Talwar	
2. Double Taxation Avoidance Agreements: The Villain in Cross Border Mergers and Acquisitions	12
Amrinder Singh Sandhu	
3. Green Marketing In India: An Overview	19
Bhawna	
4. Determinants of Foreign Direct investment (FDI) in India	28
Dr. Mala Devi	
5. Harnessing Renewable Energy Potential Of India - A Step Toward Achieving Sustainable Development	38
Dhwani	
6. History of Partition	48
Dr.Santosh kumari	
7. Crime Against Women	57
Dr. Sukhdeep Kaur	
8. Abridged History of The Nirankari Movement: A Study	63
Dr.Sarita Rana	
9. ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ	68
ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ	
10. 1947 ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ: ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਦੀ ਕਥਾ ਸੰਵੇਦਨਾ	77
ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ	
11. ਸੋਭਾ:ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ	94
ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ	
12. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ	101
ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ	

13. 'ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ' ਭਖਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ	111
ਡਾ. ਸੁਖਵੀਰ ਕੌਰ	
14. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਅਓਰ ਪਰਯਾਕਰਣ ਚਿੰਨ੍ਤਨ	120
ਯਥਾ ਦੇਵੀ	
15. ਤਿਹਾੜ—ਏਕ ਅਧਯਯਨ	128
ਕਰੀਨ੍ਦਰ ਕੁਮਾਰ	

A Brief on Medical Tourism – Global & Indian Perspective

***Ms. Nayandeep Kaur Talwar**

Abstract

Medical Tourism is broadly defined as an act of travelling to obtain medical care in another country or region of the same country where specialized treatment is given to the patients at affordable cost without waiting for a long time. Medical tourism or healthcare services industry is a rapidly growing industry worldwide. Medical tourism most often is for surgeries (cosmetic or otherwise) or similar treatments, though people also travel for dental tourism or fertility tourism. People with rare conditions may travel to countries where the treatment is better understood. However, almost all types of health care are available, including psychiatry, alternative medicine, convalescent care and even burial services.

India has become one of the main hub for Medical Tourism in the world. There are several reasons like world class technology and procedures, world class doctors and nurses are available in India at a very less cost.

Key Words: *Medical Value Travel, Medical Tourism, Foreign Patients*

1. Introduction

In the current set-up tourism business is gaining massive financial profits. This is not limited to hotels, restaurants and historical sight scenes, but also extended to health care services globally, presented in term as medical tourism. Medical tourism or healthcare services industry is a rapidly growing industry worldwide. It is a combination of two economic activities, which represents the blend of two industries i.e. tourism and medicine.

* Marketing Professional, Lagos, Nigeria

Medical tourism refers to people traveling abroad to obtain medical treatment. In the past, this usually referred to those who travelled from less-developed countries to major medical centers in highly developed countries for treatment unavailable at home, however in recent years it may equally refer to those from developed countries who travel to developing countries for lower-priced medical treatments.

In recent times, the globalization of medical tourism and the immense requirement of quality health services at affordable cost, attract the foreign tourist towards developing countries like India, with adequate resources, expertise doctors, staff and hospitals to meet these demands. Nowadays foreign tourists are preferring India not only for vacations but also for health care services like surgery, knee transplantation, beauty surgery, hip replacement, dental problems and many more treatments. Most of the tourists prefer India for ayurvedic treatment and treatments from natural resources.

Medical tourism is a growing sector in India. India is becoming the 2nd medical tourism destination after Thailand. Chennai is regarded as "India's Health City" as it attracts 45% of health tourists visiting India and 40% of domestic health tourists. In August 2019, the Indian government made it easier for foreigners to receive medical treatment without necessarily applying for a medical visa. These initiatives by Indian government will help the Medical Tourism market to reach around \$9 Billion by the end of 2020.

2. Medical Tourism – a Global Perspective

Medical tourism has evolved rapidly in the last two decades. Preferred destinations for this have moved away from the developed markets of US and Western Europe to developing markets especially in Asia. Rise of Asian economies and emergence of this concept as a growth opportunity saw several Asian countries establishing themselves as new hubs for Medical Treatment.

The Global Medical Tourism Market is expected to grow at a CAGR of 16.1% during 2020-2025. The key reasons for growth in the global medical tourism market is the increasing healthcare related costs in the patient's country of origin, lack of insurance and healthcare coverages, lower cost of medical treatment in destination countries, availability of highly trained,

skilled, and qualified specialists in the countries providing services, and increasing costs of long-term care in developed countries.

Macro factors fueling the growth of the global medical tourism market are the population growth, urbanization, and easy access to popular medical tourism destinations. The growth of the elderly population is also one of the major factors driving the medical tourism market because of the need for high-quality long-term care. The growing lifestyle-related disorders and incidence of cancers are increasing rapidly globally, with high treatment costs cancer treatment is also driving the growth of medical tourism globally.

Telemedicine is also increasingly used in facilitating medical tourism. As the various technology barricades have wrecked down, patients and medical staff can discuss data and apprehensions previously and subsequently after surgery. The cosmetic segment occupied the largest share with over 21 million cosmetic surgeries every year across the world. Breast augmentation followed by liposuction are the two major cosmetic surgeries performed across the globe.

Asia Pacific is dominant in the global medical tourism market. The significant share of this comes from India, Thailand, Singapore, and Malaysia due to the availability of quality healthcare facilities at a comparatively less cost. Malaysia and Philippines, the South American and Eastern European countries are also emerging as favorable medical tourism destinations particularly for nearshore countries and base locations with shorter journey time.

Another substantial reason for medical tourism is the accessibility to the most recent and technologically radical procedures of treatment. For example, the method of Cyberknife robotic surgery used for diagnosis and the treatment of various cancer types. Tomotherapy, the newest radiotherapy apparatus which is currently present in very few state-of-the-art facilities hospitals in South Korea, which is an evolving center for medical tourism.

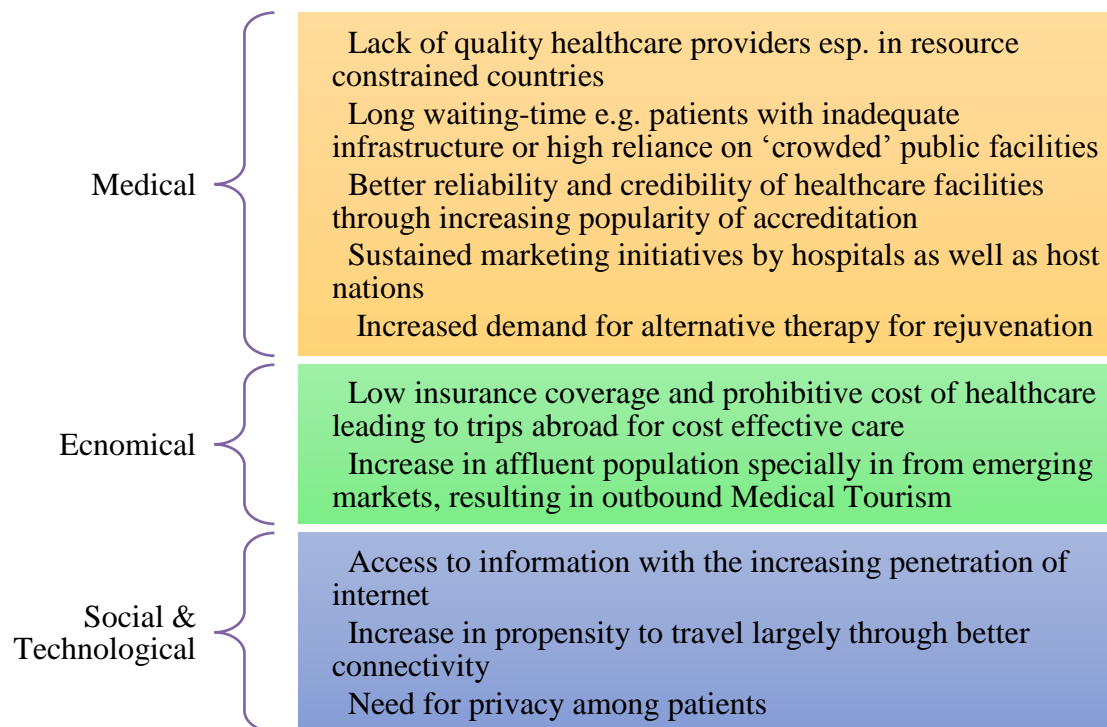
Many health assurance companies don't consider the treatments like beauty surgery because of that many rich people from the developed countries opt for traveling abroad for the treatment. In coming years, it will be seen that health assurance corporations themselves motivate medical tourism as a prospective cost-economy measure.

In most of the emergent countries' hospitals enjoy cost control while additional flavor to health care facilities and promoting a package to the customer which includes all the amenities starting from medical treatment, voyage and generosity services to local-sightseeing within one offer including of all the services.

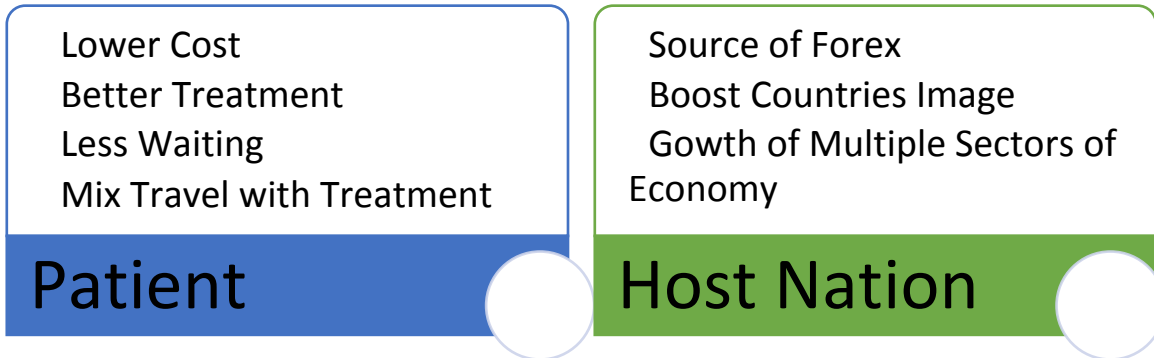
3. Reasons Behind Medical Tourism

Medical Tourism is driven by medical, economic, social as well as technological benefits. Given the underlying value, it's not a surprise that multiple countries are increasingly positioning themselves to attract a wider pool of such patients.

Following may be key drivers that's increasing the prominence of Medical Tourism.

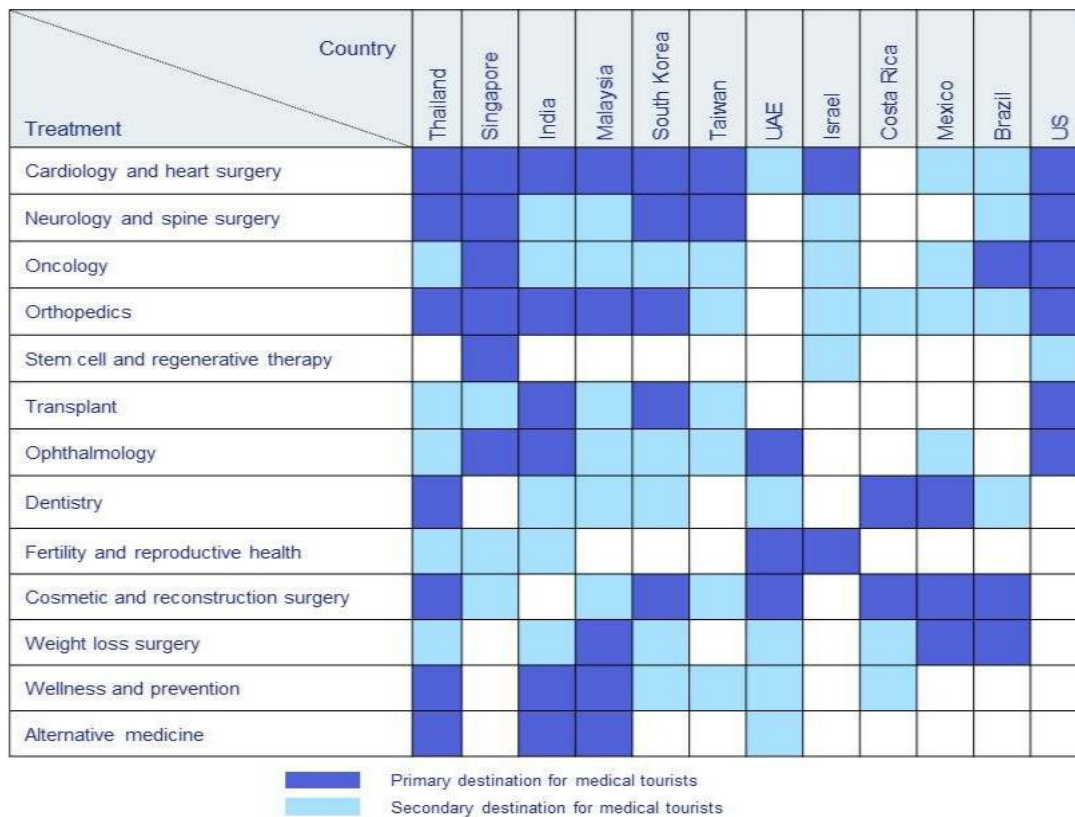

Medical Tourism draws benefit both to the Patient and to the Host Nation:

4. Popular Medical Tourism treatments

Popular treatments under Medical Tourism include a mix of curative, wellness and alternative/medicine. Below map depicts the popularity of Treatment by top Countries hosting the Patients for that Treatment.

5. Medical Tourism in India

As medical treatment costs in the developed world balloon—with the United States leading the way—more and more Westerners are finding the prospect of international travel for medical care increasingly appealing. An estimated 150,000 of these travel to India for low-priced healthcare procedures every year.

In 2015, India's medical tourism sector was estimated to be worth US\$3 billion. It is projected to grow at a CAGR of 200% by the end of 2020, hitting \$9 billion by 2020. In 2017, 495,056 patients visited India to seek medical care. The top 10 source countries for patients have been Bangladesh, Afghanistan, Iraq, Maldives, Oman, Yemen, Uzbekistan, Kenya, Nigeria and Tanzania, with significant number of patients also coming from Australia, Canada, Russia, the UK, and the United States.

India is increasingly becoming popular with Africans seeking medical treatment overseas, because it boasts of highly qualified doctors and state-of-the-art equipment, and the treatments are approved by the World Health Organization (WHO) and the US Food and Drug Administration. Many patients from Africa prefer Apollo & Medobal healthcare, which are headquartered in Chennai in India's state of Tamil Nadu. Cosmetic surgery, bariatric surgery, knee cap replacements, liver transplants, and cancer treatments are some of the most sought out medical tourism procedures chosen by foreigners.

India which is reaching the position of a universal healthcare globally, the growth is not limited to selected hospitals; but a variety of various healthcare services providers like naturopathic, ayurvedic, homeopathic, and yoga institutions are also gaining huge profits from this flourishing.

Below Diagram depicts the spread of Medical tourism in India in various states (Figure 3.1)

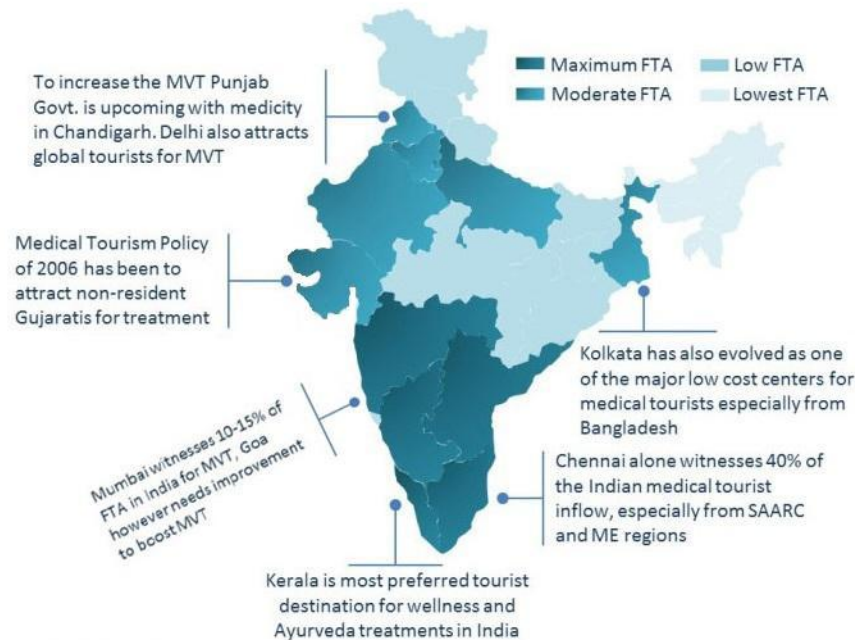

Figure 3.1

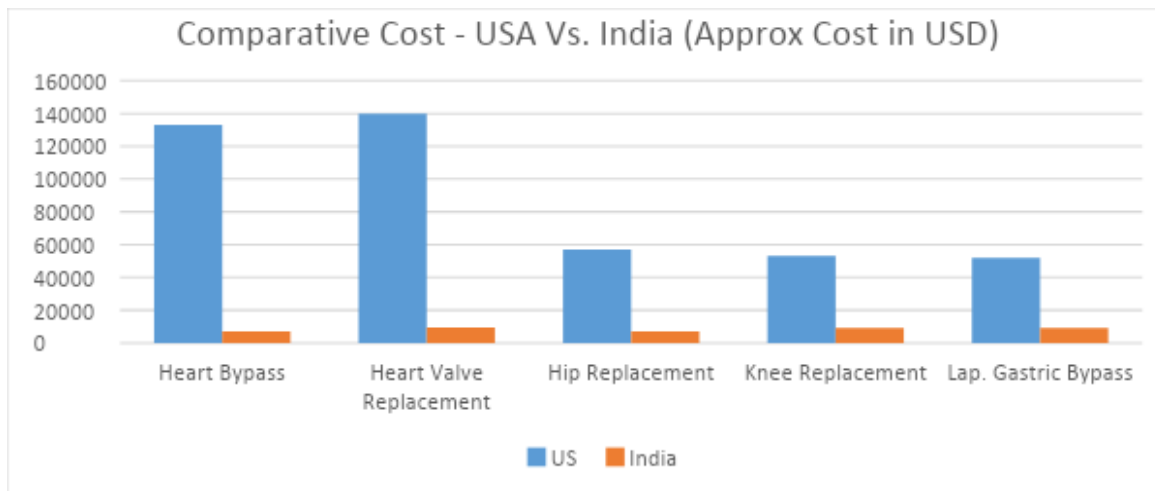
5.1. Key Advantages of medical tourism in India

Advantages of medical treatment in India include reduced costs, the availability of latest medical technologies, and a growing compliance on international quality standards, doctors trained in western countries including the United States and the United Kingdom, as well as English-speaking personnel, due to which foreigners are less likely to face language barriers in India.

Some Key Benefits for India in Medical Tourism are as follows:

1. Cost

Most estimates found that treatment costs in India start at around one-tenth of the price of comparable treatment in the United States or the United Kingdom. Some Comparisons of that are indicated below:

2. Quality of care

India has 39 JCI accredited hospitals. However, for a patient traveling to India, it is important to find the optimal doctor-hospital combination. The city of Chennai has been termed "India's health capital". Multi- and super-specialty hospitals across the city bring in an estimated 150 international patients every day. Chennai attracts about 45 percent of health tourists from abroad arriving in the country and 30 to 40 percent of domestic health tourists. Factors behind the tourists inflow in the city include low costs, little to no waiting period, and facilities offered at the specialty hospitals in the city. The city has an estimated 12,500 hospital beds, of which only half is used by the city's population with the rest being shared by patients from other states of the country and foreigners.

Private institutions and organizations such as Max Healthcare have consulted and treated up to 50,000 foreign patients in hospitals across the country.

3. Ease of travel

The government has removed visa restrictions on tourist visas that required a two-month gap between consecutive visits for people from Gulf countries which is likely to boost medical tourism. A visa-on-arrival scheme for tourists from select countries has been

instituted which allows foreign nationals to stay in India for 30 days for medical reasons. Citizens of Bangladesh, Afghanistan, Maldives, Republic of Korea and Nigeria avail the most medical visas.

4. Language

Despite India's diversity of languages, English is an official language and is widely spoken by most people and almost universally by medical professionals. Several hospitals have hired language translators to make patients from Balkan and African countries feel more comfortable while at the same time helping in the facilitation of their treatment. Many medical tourism companies are facilitating foreigners, especially patients from Arabic, Russian, English, and Bangla-speaking countries.

5.2. Challenges of medical tourism in India

Medical tourism is not a new field in today's era but today also it has a potential to nurture. Some Key challenges faced by medical tourism in India are as follows:

1. Competition

Medical tourism is not only seeing immense growth in India rather it is seeing extensive growth even in other developing nations such as Malaysia, Singapore, Thailand, South Korea, Brazil, Belgium, Cuba, Costa Rica, Hungary, and Jordan. With the help of best and high capacity advertising they are promoting and attracting the bulk of patients who come from many urbanized countries of the globe especially Europe, the UK, Middle East, Japan, U.S. and Canada where the price of all these health care services is very luxurious in nature and one has to wait for long times for treatment in these above said countries. And expectations of the foreign customers are also increasing as they want personalized services at affordable cost.

2. Follow-Up Problems

As a customer is coming from another country for treatment and if they want to follow up, it becomes very difficult for patients especially in case of surgery, if any complexities occur after operation and patient has departed to his own place/country.

3. Cultural Proximity

One of the biggest barriers in medical tourism is from the cultural and language front. Many patients, doctors and nurses are not able to understand the language of each other, apart from the specialized doctors and extremely refined medical systems, many doctors and their staff are not able to communicate in their language which makes the system weak and difficulties arise on both the sides; patient as well as on the staff side.

6. Conclusion

Medical tourism is a new concept of an old phenomenon of people travelling to distant destinations for curative medical care. More and more countries are entering this newly found potential industry and currently more than fifty countries have identified medical tourism as a national industry. In many developing countries such as India medical tourism is being actively promoted with the government support.

India is one of the best and desired destinations for medical tourists coming from foreign countries. Medical tourism industry is a continuously developing and growing industry in India, as the annual development rate is about 30%. Every year an estimated amount of 150,000 customers travel to India because of economic healthcare.

In future other Asian countries too will continue to emerge/maintain their place as the medical destinations of the world due to the fact that the medical facilities in the developing nations are now at par with developed nations and of course they are economical too.

References:

1. Baxi, A. (2004, April 1). Prescribe core support- Special Report. The Economic Times, 5.
2. Eva Ruka, HOPE intern, Pascal Garel, HOPE Chief Executive, HOPE - European Hospital and Healthcare Federation, September 2015.
3. Mochi, Pankaj, Niyat Shetty, and DilipVahoniya. "Medical tourism destination India." Commerce and Management 2.3.

4. Trivedi, M. "Medical Tourism in India." (2013). 8. The McKinsey Quarterly, Mapping the market for medical travel, 2008
5. WTTC, Travel and Tourism Economic Impact, 2012: World, p. 1
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Medical_tourism_in_India

Double Taxation Avoidance Agreements: The Villain in Cross Border Mergers and Acquisitions

***Amrinder Singh Sandhu**

Abstract

The concept of taxation is supposedly intricate and psychologically gruesome, be it at individual level or corporate level. At international arena some respite may be given in the form of double taxation avoidance agreements, but the technical issues arising out of the same usually end up in courts. This paper tends to bring out the various issues related with double taxation related transactions. Various international bodies like OECD and WTO bring about the various principles in order to streamline the transactional aspects. Whereas other issues like cross border mergers and acquisitions substantiates the need for multilateral taxation treaties between countries. Getting doubly equally bothers individual as well corporate tax payers; therefore institutionalization of the same in the form of pacts and treaties becomes imminent for sovereign nations, which more edge to “tax haven” nations as well.

Keywords: Taxation, law, assessee, mergers and acquisitions, transactions, corporate, income tax.

Introduction

Law of the land remains at the helm whenever it comes to the governance of a country. Be it monarchy or democracy there has to be a constitution or some other mechanism – be it charter or parliament to frame and implement law. Civil, criminal, commercial or financial statutes are passed in order run a sovereign nation in a comprehensive way. The union and federal structure a country lays down the path for successful implementation of such laws. In India, Income Tax Act, 1961 lays down the incidence of levying taxes – direct ones. The sole test for incidence of

* Assistant Professor, Department of Commerce, Bhag Singh Khalsa College for Women, Kala Tibba, Abohar.

tax in India thus rests on two set of rules either on source of income or number of days stayed in India or residential status.

In India Section 90 of the Income Tax Act, 1961 deals with foreign countries for avoidance in terms of double taxation. Through official gazette the central government takes cognizance of the provisions related implementation of such instances. The government may enter into agreements with the governments of other countries in lieu of the following:

- i) Providing relief in terms of income tax paid in “both” countries
- ii) Granting relief for doubly taxed income
- iii) Give and take of the information about evasion or avoidance of tax on income in “both” countries
- iv) For recovery of tax on income in either country

Based on certain facts double taxation agreements can either be related with relief from double taxation or for avoidance of double taxation. In the prior case the assessee ends up in paying tax on income in both countries but later rebate on tax is provided in both countries. The onus lies on the assessee to prove that income has been doubly taxed along with evidences of payment of tax in “both” countries. In the latter case an assessee pays tax at the first instance and then goes for relief in the form refund. Again the onus of proof rests with the taxpayer as such. Hereby, the rule accrual is taken into consideration; thereby each country recovers tax only that accrued in their territory. Therefore, unlike prior case there rises no refund.

In continuation Section 91 specifically designed for cases where there is no treaty or agreement between countries. An assessee, who proves to be resident in India in previous year, provides that income accrued outside India and ended up in paying tax on the same and there exists no agreement by virtue of section 90, substantial relief shall be given in the form of deduction on tax paid in India (in this case relief is given on whichever is less basis). Such relief also extends to the agricultural income accruing in Pakistan as well, based on the similar grounds. Thirdly, assessee who happens to be a non- resident but is member of a firm registered in India shall be granted relief on the Indian share in India in the form of

deduction. But there are certain conditions required to be fulfilled, namely- assessee should be resident in India in the previous year, accrual of income should be outside India, assessee ends up in paying tax on income in both countries and tax should have been paid in foreign country as such.

The double tax transaction does not involve many complexities in cases where assesseees are individuals or members of firms. Things go awry when cross border mergers and acquisitions take place and company assessee try to take advantage of the “tax haven” nations’ easy going norms. Therefore, to avoid such issues almost all countries follow uniform policies suiting each others’ needs as such, but comprehensive kind of models are followed in congruent with OECD (Organisation of Economic Co-operation and Development) and United Nations Models Double Taxation Convention between developed and developing countries, 1980. Since there are huge differences in direct tax rates and regimes between developed and developing countries, hence the litigations mar the whole process and act as a deterrent to cross border mergers and acquisitions.

Prior Studies:

Since double taxation has been a bone contention between tax payers and states, there have been many prior studies bringing out many related aspects on double taxation avoidance agreements as such. Yonah and Slemrod (2001) brought out the connection between trade and taxation issues citing bilateral and multilateral agreements underlying the WTO. Their research mainly focused on the non availability of a concrete platform for double taxation even though many sovereign nations were clear about preferential, non preferential trading partners and tax havens. The lack of multilateral agreements covering the comprehensiveness about services, trade and investments was still lacking or was in its initial stages. Rixen (2010) also focused on the political economy of bilateralism and multilateralism in double taxation regime, but the majority stays with bilateral agreements. The mutual agreement procedures are devised to remove the anomalies arising in trade agreements between countries covering taxation issues. Though the efforts have been made since 1920s with the establishment of League of Nations, but still GATT/ WTO (General Agreement on Tariffs

and Trade/ World Trade Organisation), kind of, failed to address the issue in holistic terms. In recent years spurt in cross border mergers and acquisitions necessitated the need for settlement of complex tax structures, owing to this reason regular crooning from developed nations towards developing countries for simplicity in the tax legislations has been demanded (Gupta, 2008). Intentionally, the dealing countries pick lucrative destinations to effect the mergers and acquisitions and end up paying less of taxes on capital gain transactions as such. The case applies in terms of demergers as well, where more complications may arise. The destination and division of the cross border M&As is decided by countries entering into agreements and rest is overseen by the governments and departments involved in settling taxation issues, it is thereby decided where would the transfer take place and how taxes will be paid (Sharma and Navlani, 2013). In order to save time and efforts countries implement schemes like advanced pricing agreements, to determine in advance the arms length pricing of the transactions in near future. Countries usually enter into international transactions through informal negotiations between tax authorities of concerned countries; the role of arbitration comes to the forefront (Burnett, 2008). Taking into cognizance the scope of arbitration, OECD proposed the insertion of arbitration clause in model tax treaty, on which most of the tax treaties across the globe are based. Tax related conflicts are imminent in cross border commercial activities and events, how such issues are resolved, is important (Ring, 2006). The “creation of regimes” in such a way that complexities arising are settled in an amicable way. Since international taxation does not have any reliable definition, so such regimes are difficult to establish, therefore there are only generic and subjective meanings to such connotation and not specific and objective ones. The agenda behind DTAA is supportive not coercive (Farah, 2009). Governments of any nations are the major stakeholders out of nowhere in any transaction taking place on its territory. Hereby, economically strong nations may be able dictate terms so far as regimes are concerned and international bodies also echo in the same sound. Apart from bilateral and multilateral treaties, the requirement of international institutionalization is much needed (Rixen, 2008).

Where Lays the Problem?

As discussed earlier, the rift at times arises when cross border merger and acquisition takes place. Hereby, the example of Hutchison Holdings and Vodafone is taken as a reference to explain the complexities of double taxation. In the backdrop of year 2007 Hutchison Holdings sold its mobile business to Vodafone. But the twist in the case was that deal was done through SPV (Special Purpose Vehicle) – CGP Limited, subsidiary company that held 67% stake in Hutch Essar. The whole transaction was worth \$11.2 billion, since such a huge amount of money was involved it caught the attention of Indian Income Tax authorities with whopping amount of tax liability of about 32,000 crore, with a break up of whole amount as tax demand of 7,900 crore, with additional amount of 16,430 as interest and 7,900 as a penalty for flouting the taxation norms of India. Now, the countries involved in the whole transaction were three, Vodafone (United Kingdom), Hutchison Telecommunications (Hong Kong), CGP (Mauritius) and transfer of assets in the course of merger and acquisition was offshore and outside India, therefore none of the parties was liable to tax as such. But as per legal objections of the Indian income tax authorities the incidence of capital was definitely there i.e. Long Term Capital Gains that should have been paid by Vodafone while making the payment deal with Hutch. The case was taken to court by taxation authorities

The arguments initiated by Vodafone claimed that since the transaction of transfer of assets was outside India and liability of tax payment was that of Hutch, as Vodafone did not come under the definition of resident to be assessee for the sake of bearing tax burden. But the taxation authorities claimed that their operations or modus operandi of carrying on their business were subject to Indian Territory, they automatically were under the definition of resident for such purposes that ways. One of the aspects by authorities was laid down that Hutch also booked profits; they were also liable to pay tax. Much of the weight was given to Vodafone for accrual of tax liability owing to the reason that its liability was primary by virtue of deduction of tax at source as they paid income to Hutch. The whole case rested on retrospective effect from authorities' side, as assets subject to transfer were located in India. The whole litigation process was initially taken to The Bombay High Court and then to the

Supreme Court of India. Again and again the stance of income tax authorities was sought as it involved many complex statutory intricacies. Finally, after considerably long span of time in 2012, the decision was pronounced in favour of Vodafone that they had no liability for payment of long term capital gain tax.

Concluding Remarks:

The aforesaid issue not only brought out the complexities and fear in the scenario but gave jitters to prospective merger and acquisition deals. Companies became more calculative in their approaches when it came to such effecting in or involving India whereas Income Tax Authorities brought about many statutory changes to reap benefits out of such deals as such. The government now proposes to revisit and reexamine the already pronounced cases and asks the so called defaulters to bear the brunt and payment tax, which is considered as pending from government's perspective. But such alterations give sided view of the pro establish friendly environment and kind of anti business stances for businesses. Moreover, developing and emerging economies take advantage in terms of global growth scenario through local business as well through foreign investment, of course foreign investments would get deterred by such statutory changes and feeling of fear will prevail when mergers and acquisitions sort of things would be on the table.

References:

1. Avi-Yonah, Reuven S. and Slemrod, Joel B., (How) Should Trade Agreements Deal with Income Tax Issues? (September 2001). Michigan Law and Economics Research Paper No. 01-008. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=285345>
2. Rixen, Thomas, Bilateralism or Multilateralism? The Political Economy of Avoiding International Double Taxation (2010). European Journal of International Relations (2010) - Volume 16, Issue 4.
3. Gupta, Sayantan, Cross-Border Mergers and Acquisitions: Addressing the Taxation Issues from an Indian Perspective (December 4, 2008). Corporate Professionals Today, CPT, Vol. 13. No. 6, p. 525, 2008.

4. Sharma, Apoorva and Navlani, Manisha, Double Taxation Avoidance Agreement and Impact of Advanced Pricing Agreement on Indian Regime: A Comparative Study with Other Nations. (October 11, 2013). Available at <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2338920>
5. Burnett, Chloe, International Tax Arbitration. Australian Tax Review, Vol. 36, No. 3, pp. 173-190, 2007; Sydney Law School Research Paper No. 08/31. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1120122>
6. Ring, Diane M., International Tax Relations: Theory and Implications. Tax Law Review, Vol. 60, p. 83, 2007; Boston College Law School Research Paper No. 97. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=900406>
7. Farah, Ehab, Mandatory Arbitration of International Tax Disputes: A Solution in Search of a Problem (March 18, 2008). Florida Tax Review, Vol. 9, No. 8, 2009. Available at <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1115178>
8. Rixen, Thomas, The Institutional Design of International Double Taxation Avoidance (August 7, 2008). WZB Discussion Paper No. SP IV 2008-302.

Green Marketing in India: An Overview

***Bhawna**

Abstract

Have you ever heard of the three R's of environment viz. Reduce, Reuse and Recycle which are important to supports green marketing. Green marketing is used for environment friendly products that are considered to be green like low power consuming electrical appliances, organic foods, lead free paints, Recyclable paper and phosphate free detergents. Companies are finding that consumers are willing to pay more for a green product. Green marketing in a broader sense is Corporate Social Responsibility because it helps business to become a socially responsible as well. In this paper, main emphasis has been given on concept of green marketing, golden rules of green marketing, Four P's of Green Marketing and initiatives taken by some companies. This paper also describes the challenges it faces in India.

Keywords: *Green Marketing, Green products, Recycled, Environmental Marketing.*

Introduction

First of all, environment and environmental problems, one of the reasons why the green marketing emerged. Many people believe that Green Marketing refers solely to the promotion and advertising of products with environmental characteristics. As resources are limited and human wants are unlimited, it is important for the marketers to utilize the resources efficiently without waste as well as to achieve the organisations objectives. So, Green Marketing is inevitable. There is growing interest among the consumers all over the world regarding the protection of the environment. Worldwide evidence indicates people are concerned about the environment and are changing their behaviour. As a result of this, Green marketing has emerged which speaks for the growing market for sustainable and socially responsible products and

*Assistant Professor, Department of Commerce, JCDAV College, Dasuya

services. Now this has become new mantra for marketers to satisfy the needs of consumers and earn better profits.

Meaning

Green marketing is the marketing of products that are presumed to be environmentally safe. It incorporates a broad range of activities, including product modification, changes to the production process, sustainable packaging, as well as modifying advertising. It is a process of selling products/ and or services based on their environmental benefits. Such a product or service may be environmentally friendly in itself or produced in an environmentally friendly – way. In Green Marketing, all activities designed to generate an exchange goods and services to satisfy human wants with minimal detrimental impact on the environment. In other words, Green Marketing also refers to organisation's efforts at designing, promoting, pricing and distributing products that will not harm the environment. Green marketing also known as eco-marketing or environmental marketing.

Definition

American Marketing Association, have defined green marketing under three perspectives:

- A. **Retailing Definition:** The marketing of the products that are presumed to be environmentally safe.
- B. **Social Marketing Definition:** The Development and Marketing of products designed to minimise negative effects on the physical environment or to improve its quality.
- C. **Environmental Definition:** The efforts by the organisations to produce, promote, package and reclaim products in a manner that is sensitive or responsive to ecological concerns.

Evolution of green marketing

The green marketing has evolved over a period of time. According to Peattie (2001), the evolution of green marketing has three phases. First phase was termed as “Ecological” green marketing, and during this period all marketing activities were concerned to help environment problems and provide remedies for environmental problems. The main focus of the first phase was on those industries and product that have direct impact on the environment. (Oil, chemical

industry and mining etc) Second phase was “Environmental” green marketing and the focus shifted on clean technology that involved designing of innovative new products, which take care of pollution and waste issues. The focus shifted on product generally used in homes. (Carpets, papers and cleaning goods etc.) Third phase was “Sustainable” green marketing. It came into prominence in the late 1990s and early 2000, concerned with developing good quality products which can meet consumers need by focusing on the quality, performance, pricing and convenience in an environment friendly way.

Why green marketing?

1. **Cost Factors:** Cost factors related with waste disposal, or reductions in material usage forces firms to modify their behaviour.
2. **Government pressure:** Governmental bodies are forcing firms to become more responsible
3. **Social Responsibility:** Organisations believe they have a moral obligation to be more socially responsible.
4. **Competitive advantage:** Firms marketing goods with environmental characteristics will have a competitive advantage over firms marketing non-environmentally responsible alternatives.

Objectives of the study

1. To understand the concept of Green marketing
2. To identify the need of Green Marketing
3. To study the challenges and various initiatives taken by some companies in India

Golden rules of green marketing

1. Create awareness among customers about environmental issues.
2. Make the customers feel different by being eco-friendly.
3. Believe that by practicing it, they will be helping the environment and mankind.
4. Make efforts to lower the difference between the benefits and pricing of green products vs non-green alternatives.

Green products & its characteristics

The products those are manufactured through green technology and that caused no environmental hazards are called green products. Promotion of green technology and green products is necessary for conservation of natural resources and sustainable development.

Characteristics:

1. Products with natural ingredients
2. Not tested on animals
3. Only approved chemicals contents
4. Recycled, Reusable and biodegradable products

Green products Examples

1. Philips CFL bulbs
2. Nike green shoes
3. LED lights
4. Solar kitchen appliances

Marketing mix of green marketing

Every company has its own favourite marketing mix. The 4 P's of green marketing are that of a conventional marketing but the challenge before marketers is to use 4 P's in an innovative manner.

1. **Product:** The ecological objectives in planning products are to reduce resource consumption and pollution and to increase conservation of scarce resources.
2. **Price:** Most consumers will only be prepared to pay additional value if there is a perception of extra product value. This value may be improved performance, function, design, visual appeal, or taste. Green marketing should take all these facts into consideration while charging a premium price.
3. **Promotion:** There are three types of green advertising: one that addresses a relationship between a product/service and the biophysical environment, two, that promote a green lifestyle by highlighting a product or service, and three, that present a corporate image of environmental responsibility.

4. **Place:** The choice of where and when to make a product available will have significant impact on the customers as only a few customers will go out of their way to buy green products.

Pros of green marketing

1. It is a fast way to improve a brand's reputation.

Many potential customers today want to know how your product or service is going to help the environment in some way. It adds to the authenticity that people want to see in what is being offered. Millennials especially want to identify themselves with brands that are in business for more than just profits – they want to be able to change the world each day in some small way. Green marketing can communicate these principles in an effective way.

2. It demonstrates leadership.

Green marketing isn't a priority in every industry. If your brand can take the lead and be one of the first that demonstrates environmental concerns are important, then there is the chance to make a greater impact with the marketing message. This adds to your brand's expertise and encourages more prospects to come your way for advice, input, and product/service offerings.

3. You can increase your margins.

People are willing to pay more for a product when a value proposition is higher. Green marketing increases this proposition because it allows consumers to give back through your efforts so they can feel like they're helping others with their purchases. This allows you to potentially increase prices or develop accessories or complimentary services so that you can push sales even higher.

4. It makes it easier to compete.

This is especially true if you can prove through your green marketing that your produce meets or exceeds similar non-green products on the market today. It positions your product

or service to be very desirable to your targeted demographics because you're focusing on multiple facets of value instead of just one.

5. It creates good feelings.

If your green marketing efforts don't create a sale, they will create good feelings for those who encounter the campaign and make them want your products or services in the future with a greater likelihood.

Challenges in green marketing

In adopting green marketing policies, firms may encounter many challenges. Key green marketing challenges are as follows:

- 1. New Concept:** Green marketing is still a new concept in India. People living in rural areas still lack awareness regarding the benefits of green marketing. The consumer needs to be educated and made aware of the environmental threats. The new green movement needs to reach the masses and that will take a lot of time and effort. By India's Ayurvedic heritage, Indian consumers do appreciate the importance of using natural and herbal beauty products. Indian consumer is exposed to healthy living lifestyle such as yoga and natural food consumption. In those aspects the consumer is already and will be inclined to accept the green products.
- 2. Cost Factor:** Green products require renewable and recyclable material, which is costly. Further it Green marketing involves marketing of green products/services, green technology, green power/energy for which requires a huge investment in R&D programmes for their development and subsequent promotional programs which ultimately may lead to increased costs.
- 3. Information Disclosures:** The potential challenge in front of the firms/products is firstly, all information regarding greenness must be adequate and reliable, and secondly these should not be false unsubstantiated claims. Now it has become the duty of central and state government to see what claims are permissible. Further, government should

establish eco-labels and fixed price mechanism which can serve as useful measure for green marketing.

4. **Convincing customers:** Another major challenge for a firm is convincing the customers for selling their green product because the customers may not believe easily in the firm's strategy of Green marketing, therefore the firm should ensure that they undertake all possible measures to convince the customer about their green product, the best possible option is by implementing Ecolabelling schemes to win the believe of customers.
5. **Sustainability:** Initially the profits are very low since renewable and recyclable products and green technologies are more expensive. Green marketing will be successful only in long run. Hence the business needs to plan for long term rather than short term strategy and prepare for the same, at the same time it should avoid falling into lure of unethical practices to make profits in short term.
6. **Non-Cooperation:** The firms practicing Green marketing have to strive hard in convincing the stakeholders and many times it may fail to convince them about the long-term benefits of Green marketing as compared to short term expenses.
7. **Unwilling to pay premium:** If green products are produced more, then the cost of production also raises due to raise of raw material cost and further after rises of production cost and low sales, the price of the green product is also raised. In that condition consumers are not ready to pay a premium amount for green products.

Green initiatives taken by some companies in India

1. **Introduction of CNG in Delhi :** New Delhi, Capital of India was being polluted at a very fast pace until Supreme court of India forced a change to alternative fuels. In 2002, a directive was issued to completely adopt CNG in all public transport systems to curb pollution.
2. **IndusInd Bank :** Installed the country's first Solar / powered ATM at thus brought about an eco-savvy change in the Indian Banking sector.

3. **Wipro Infotech:** Launched a new range of Desktop and Laptops old Wipro greenware these products are ROHS (Restriction of Hazardous substance) Complaint thus reducing E-waste in the environment.
4. Digital tickets by Indian Railways
5. No polythene carry bag for free
6. Philips LED bulbs
7. Lead free paints from Kansai Nerolac

Conclusion

Green marketing should not neglect the economic aspect of marketing. Marketers need to understand the implications of green marketing. If we think customers are not concerned about environmental issues or will not pay a premium for products that are more Eco responsible, then we should think again. We must find an opportunity to enhance your product's performance and strengthen your customer's loyalty and command a higher price. Green marketing is still in its infancy and a lot of research is to be done on green marketing to fully explore its potential. Marketers also have the responsibility to make the consumers understand the need for and benefits of green products as compared to non-green ones. In green marketing, consumers are willing to pay more to maintain a cleaner and greener environment. Finally, consumers, industrial buyers and suppliers need to pressurize the minimizing of the negative effects on the environment. Green marketing assumes even more importance and relevance in developing countries like India.

References:

1. Chopra, S. Lakshmi (2007), "Turning Over a New Leaf", Indian Management, Vol- 64, April-2007
2. http://en.wikipedia.org/wiki/Green_marketing
3. Ottman, J.A. et al, "Avoiding Green Marketing Myopia", Environment, Vol-48, June2006
4. Ottoman, Jacquelyn, and Miller, Edmond Shoaled. (1999). Green Marketing Opportunities for Innovation. New York: McGraw-Hill.

5. Peattie K. 1995. Environmental Marketing Management. Pitman: London.
6. Peattie K. 1999. Rethinking marketing. In Greener Marketing 2nd edn, Charter M, Polonsky MJ (eds). Sheffield; 57–70
7. www.greenmarketing.net/strategic.html www.wmin.ac.uk/marketingresearch/marketing/greenmix.h

Determinants of Foreign Direct investment (FDI) in India

***Dr. Mala Devi**

Abstract

This paper presents the determinants of FDI in India. FDI has become the centre of attention for policy makers in developing and emerging countries like India. Due to the liberalization of economy since 1991, FDI policy has affected the magnitude and pattern of FDI inflows in India. Factors which influence FDI include Government policies of the host country, socio-economic factors, infrastructure facilities, technology and managerial skills, financial or marketing strength, market size, low wages and skilled labour. In the present scenario FDI has gained much importance. FDI helps in filling the domestic revenue generation gap in a developing economy because these countries are often unable to generate sufficient revenue to meet their expenditure needs. The main objective of the paper is to trace out the various factors influencing the destination of investment.

Keywords: Foreign Direct Investment Business, Processing Outsourcing, Gross Domestic Product, Foreign Exchange Reserves

1.1 Introduction

FDI is an investment which is made for the productive activity accompanied by managerial control. It is the outcome of mutual interest of multinational firms and host countries. FDI has become the centre of attention for policy makers in developing and emerging countries like India. Considering a large number of motives; an individual firm must have to undertake FDI, it is not surprising that there exists no general theory that can comprehensively explain the existence of MNCs and FDI. As a result of this the FDI literature is diverse and spans over several different disciplines including international economies, international business as well as management. There exist several studies providing overviews of FDI theories, such as Buckley and Casson (1976), Cantwell (1991) and Markusen (2002). To understand the scale and direction of FDI inflows in India as well as in other countries, it is necessary to identify its major determinants. Factors influencing the destination of investment i.e., Govt policies of the nation,

* Research Scholar, Himachal Pradesh University, Shimla

economic factors, infrastructure facilities and human development and host country also play an important role in the quantum of FDI inflows. The relative importance of FDI determinants varies not only between countries but also between different types of FDI furthermore; the relative importance of FDI determinants may change over a period of time in a country itself.

1.2 Factors Affecting FDI

Gupta (2008) stated that any MNC invests abroad for one any or combination of the following reasons to exploit:

- i. technology and managerial skills, financial or marketing strength to enter into specific foreign markets,
- ii. natural resources, usually employing, specialized and often technologically sophisticated methods, and
- iii. low wages but sufficiently skilled labour to serve as a base for exporting to other countries.

However low labour cost has declined in importance from the foreign investor's point of view as the share of labour costs in manufacturing has been declining over time and low labour cost often means low productivity. The various factors are responsible to determine FDI. The various study documented by Chakraborti (2001) and Azhar and Marimuthu (2012) the following determinants of FDI in India are:

1.2.1 Govt. Policies: The Govt. policies of any country are also a major factor to attract FDI. India's stable socio-economic policies have attracted investors from across international border. Investors prefer countries which have stable economic policies. Changes in policies will effect on the business, further business requires funds to be deployed and any change in policy against the investor will have a negative effect. India has liberalized its policy since 1991 and made major economic reforms to create an environment to foreign investors to invest in the country.

1.2.3 Cheap and Skilled labour: Any MNCs invest to another country if it found cheap labour in destination country. There is abundant labour available in India in terms of skilled and unskilled human resources. Kumar (1995) noted that foreign investors will take advantage of the difference in the cost of labour. For example, foreign firms have invested in business processing

outsourcing's (BPO) in India which require skilled labour. The driving forces that account for the increase in foreign investments through the BPOs in India are:

- i. emphasis on quality services
- ii. skilled workers
- iii. cost effectiveness
- iv. quality products
- v. English speaking manpower

These features of the Indian BPO industry attract long-term contracts and as a result, there are high earnings which in turn results in major contribution to economic growth. As a matter of fact, the Indian BPO industry is leading in the market and is improving in the area of skilled works. This has given India the ability to sustain its global leadership and was expected to generate export revenues of US \$ 10 billion till 2010 (*www.rcpit. htm*).

1.2.4 Basic Infrastructure: The role of the infrastructure is not only the creation of a base for launching development process, but also in sustaining the development process. The economy's requirements of infrastructural facilities rare determine by the overall targeted rate of economic growth. Provisions and maintenance of adequate infrastructural facilities at reasonable cost are absolutely necessary if rapid economic growth is to be achieved and sustained. The long term perspective planning for the creation of infrastructural facilities is required to be undertaken i.e., the creation of fresh infrastructural facilities and their operational efficiency are the necessary conditions for economic development. Chatterjee et.al., (2009) and Azahar et.al., (2012) stated that infrastructure sector presents itself as the back bone of the process of economic development. India has developed various special economic zones such as Kandla and Surat ,Gujarat ; Cochin, Kerala ,Santa Cruz Mumbai-Maharashtra; Falta, West Bengal; Chennai, Tamil Naidu; Visakhapatnam, Andhra Pradesh; Nodia, Uttar Pradesh focused to build required infrastructure such as roads, effective and communication network/technology, power, financial institutions and legal system and other basic amenities which are must for the success of the business.

Economic survey (2011-12) and 12th five year plan (2007-12) have documented that transport, road, railways and air in general and sea port in particular, telecommunication, power and other forms of energy, banking and insurance facilities ,are core economic infrastructure sector that play a key role in the overall development of an area. Likewise, education and health, the components of social infrastructure also play an important role in the development of an area. The investor's domestic as well as foreign often consider the availability of infrastructural facilities while choosing the location for investment. Mottaleb (2007) found that abundant modern infrastructural facilities such as internet can successfully attract FDI into a developing country. Further Deepti (2011) noted that despite the progress which has been made in this area, India still lags behind in providing global quality infrastructural facilities to foreign or even local investors. One of the main reasons for comparatively low FDI in India as compared to China, Korea, and Brazil etc, is due to shortage of high quality infrastructural facilities in India.

1.2.5 Human Capital: Schultz (1961) introduced the concept of human capital, it was controversial that human should be classified as capital because of since inception of industrial revolution; physical capital was considered as a prime source of growth. Economists have long recognized that people are real wealth of nations. Smith included all acquired and useful abilities of countries inhabitants as part of capital (Smith,1776). Traditionally ,the focus on creating more economic growth was to give workers access to more physical resources like lands, factories and machines, However moderns theories of economic growth such as those of Roomer (1986), Lucas(1988) and Jones and Manuelli (1990) emphasized that human capital can boost growth through stimulating technology creation , invention and innovation as well facilitating the uptake and imitation of new technologies (Le et,al,2005), Though, in the recent decades there has been a general consensus that human capital has emerged as major factor behind long run economic growth. Along with the various factors that are responsible to attract FDI in developing countries it's important to review the major determinant of FDI in India.

1.3 Determinants of FDI in India

In the context of India, major reforms which have done by the Govt. in 1991 provide the momentum for a major reduction of the role of the public sector in the economy, a degree of

deregulation and greater interaction of India's economy into international markets. With its focus on managerial skills and technological innovations, imposes higher educational demand for the labour force to develop the nation. Strong human capital attracts and encourages growth of the economy. De and Verma (2010) stated that an educated population also leaves an enduring effect economically with a larger tax base and socially through increased political involvement. The availability and the prevalence of nation's human capital determine the rate of growth of its economy, integration in the world market. The fundamental nature of human capital is that investments are made in human resources to improve their productivity. The concept of investment in human resources has many dimensions and can be acquired in variety of ways. It covers not only investments in formal schooling training but also investment in the form of capital market information via job research.

As documented by Human Development Report (HDR, 2011), the Human Development Index for India was 0.547 in 2011 with an overall global ranking of 134 (out of the 187 countries) compared to 119 (out of 169 countries) as per HDR 2010. India climbed one spot to 130 out of 189 countries in the latest human development rankings (HDI, 2018) India's HDI value for 2017 is 0.640, which put the country in the medium human development category.

Further the various factors such as GDP, gross fixed capital formation, foreign exchange reserve, and exchange rate, research and development expenditure are also responsible to attract more FDI in India.

1.3.1 Gross Domestic Product: It is generally observed that the pattern of international trade in terms of composition and direction changes with development of an economy. There are changes observed in the internal sectors such as variation in the share of industry and service sectors move towards the consumption of differentiated products and markets grow. The latter improves the realization of the new technology and greater volumes of output. Macroeconomic variable GDP is one of the pull factors of FDI inflows into India. It is the indicator of market size and level of output. There is a direct relationship between GDP and FDI inflows. If the market size of the economy is large, then it will attract more FDI inflows. FDI is positively related with

GDP, this fact is supported by various studies such as (Chen, 1997; Lipsy, 2000 and Chakraborty and Basu; 2002).

1.3.2 Gross Fixed Capital Formation: GFCF is the measurement of total investment includes both public and private investment. GFCF includes investment in land improvement, plant machinery, construction of roads, railways, including commercial and industrial buildings, offices, schools, hospital and private residential dwellings. Improvement in the investment climate helps to attract FDI inflows. The primary motivation for FDI is to gain regional market access then outward FDI can stimulate domestic activity by stimulating inter-mediate production. This FDI can be thought of as the creation of intra-firm export opportunities. FDI motivated by these factors is likely to have either no effect or a positive effect on domestic production and hence GFCF. Krkoska (2001) found that GFCF is positively related to FDI and no statistically significant relation between the variables. On the other hand lipsey (2000) found little evidence having an impact capital formation in developing countries.

1.3.3 Foreign Exchange Reserves: FER comprise foreign currency assets, gold, special drawing rights and reserve tranche position in the IMF. The emerging economic giant, the BRICS countries hold the largest foreign exchange reserve globally and India is among the top nations in the world in terms of foreign exchange reserves. Stock of foreign exchange reserves shows a country's financial strength. The high level of exchange reserves in terms of imports cover reflect the strength of external payments position and help to improve the confidence of prospective investors. Foreign reserves of India indicates its ability to repay foreign debt which in turn increase the credit rating of India in international market and this helps in attracting more FDI inflows in India. Goel *et.al.*, (2012) also supported this expectations.

1.3.4 Trade: Trade liberalization is expected to promote export growth as it generally reduces anti-export bias and makes exports more competitive in international markets. FDI and trade is engine of growth as technological diffusion through international trade. Export led growth leads to expansion of exports which in turn promote economic growth by expanding the market size for developing countries. Chakraborty and Basu (2002) hold similar views India, prefers export stimulating FDI inflows, which boost the demand of exports in the international markets. As

exports from the country have increased after economic reforms 1991 and India's major trading partners are china, USA, UAE, UK, Japan and EU. So in order to increase FDI, policy makers must increase the country's participation in international trade.

1.3.5 Socio Economic Factors: Owen (1982) and Kumar (1987) stated that socio economic factors encourage inward FDI. Factors such as GDP, interest rate, tax breaks, grant, subsidies, and removal of restrictions, household size and urbanization determine FDI (Sathe, 2008; Sharma, 2012). Azahar and Marimuthu (2012) documented that Govt. of India has given many tax exemption and subsidies to the foreign investors who help in developing the economy.

1.3.6 Human Resources: India has a large pool of human resources and human capital is known as the price mover of economic activity. Empirical studies by Planning Commission and United Nation Development Programme (UNDP, 1991) defined human development is a process of enlarging people's choice, including to live a long and healthy life, to educate and have to access to resources needed for decent living standard. India has the largest higher education system in the world and a tradition of over 5000 year old of science and technology. India can strengthen the quality and affordability of its health care, education system, agriculture, trade, industry and services by investing in research and development activities as has been experienced by Kumar (1995) and Mani (2009). India has emerged as a global research and development as FDI in this sector. India has been a centre for many R&D activities by many TNCs. R& D activities in India demands huge funds and thus providing greater opportunities for foreign investors.

Conclusion:

Due to the liberalization of economy since 1991, FDI policy has affected the magnitude and pattern of FDI inflows in India. FDI is more important as compared to portfolio investment, because there is a lack of management of direct investment enterprises in the portfolio investment. Direction of FDI flows into India as well as to other countries depends on various determinants. Factors which influence FDI include Government policies of the host country, socio-economic factors, infrastructure facilities, technology and managerial skills, financial or marketing strength, market size, low wages and skilled labour.

Foreign exchange reserve is major determinant of FDI and there is positive correlation between foreign exchange reserve and FDI inflows along with other variables such as gross fixed capital formation, total trade and gross domestic product expected positive relation with FDI.

Country wise FDI, Mauritius is on 1st rank followed by Singapore, Netherlands, USA and Japan during fiscal year 2017-18. Region wise FDI inflows reveals that Mumbai and New Delhi is the major region to attract FDI, because of their infrastructural facilities are good as compare to other region. The main sectors that received maximum foreign inflows in the last fiscal include services, computer software and hardware, telecommunication, trading, construction, automobile and power. FDI is important as India would require huge investments in the coming years to overhaul its infrastructure sector to enhance growth. Attention to the development of infrastructural facilities such as roadways, ports, airports and supply of uninterrupted power so as to harness the many opportunities for example in telecommunication, transportation, trading, hotels and resorts.

References:-

1. Archana, et.al., (2007), "Foreign Direct Investment in India: Emerging Horizen", *Indian Economic Review*, Vol.XXXXII, No.2, 255-266.
2. Azahar, S., and Marimuthu, K.N.,(2012), An Overview of FDI in India", *International Journal of Multidisciplinary management Studies*", Vol.2, No.1, 202-204.
3. Cantwell, J.A., and Hodson, C.,(1991), "Global R&D and UK Competitiveness", in Casson (ed.), *Global Research Strategy and International Competitiveness*, Basil Blackwell: Oxford University Press.
4. Chakaraborty, A.,(2001) The Determinants of Foreign Direct Investment: Sensitivity Analysis of Cross Country Regression", *Kyklos*, Vol.54, 89-114.
5. Chatterjee, Anup and Jetli, K., (2009) *Industry and Infrastructure Development in India since 1947*, New Delhi: New Century Publications.

6. Chen, Chunlai, (1997), On the determinants of FDI in Developing Countries”, *Chinese Economic Research Centre*, working Paper, No.97/12.
7. De, Debdeep and Verma, Shaily, (2010), Role of Human Capital Facilitating Economic Growth”, in Thakur and Singh, (eds.), *Globalization-Inclusive Growth and Indian Economy Issues and Policies*, New Delhi: Regal Publications.
8. Deepti, (2011), *Foreign Direct Investment in Different sectors of Indian Economy*, New Delhi: Deep & Deep Publications.
9. Economic Survey (2011-12)
10. Goyal, et.al.,(2012), Trends and Pattern of FDI in India and its Economic Growth”, *Asian Journal of Research in Business Economics and Management*, Vol.2, Issue.4, 131-142.
11. Gupta, S.,(2008), Foreign Direct Investment in India: Trends and Policies”, in Kumar and Shandilaya (eds.) *FDI: Problems and Prospects*, New: Delhi: Deep& Deep Publication.
12. Human Development Report, various Issues.
13. Jones, L and Manuelli (1990), A Convex Model of Equilibrium Growth: Theory and Policy Implication”, Vol.98, No.5,1008-38.
14. Kumar, N., (1995), Industrialization, Liberalization and Two way flows of Foreign Direct Investment in India”, *Economic and Political Weekly*, Vol. XXXV, No.10, March.
15. Krkoska, Libor, (2001), “FDI Financing of Capital Formation in Central and Eastern Europe”, European Bank for Reconstruction and Development, *Working Paper*, No.67.
16. Lee, Trinh et.al., (2005) “Measures of Human Capital: A Review of the Literature”, *New Zealand Working Paper*, 05/10, November.
17. Lipsy, R.E., (2000), “Interpreting Developed Countries-Foreign Direct Investment”, *NEBR Working Paper*, No.7810.Cambridge, Massachusetts: National Bureau of Economic research.
18. Mani, Sunil, (2009), “Is India Becoming More Innovative Since 1991? Some Disquieting Features”, *Economic and Political Weekly*, Vol. XLIV, No.46. 41-50.
19. Mottaleb, Arpita and Patel, Nitisha, (2005), “FDI in Retail Sector: India”, *Academic Foundation in Association with ICRIER and Department in Consumer Affairs*, New Delhi.

20. Markusen, et.al., (2002, Discriminating Among Alternative Theories of the Multinational Enterprises”, *Review of International Economics*, Vol. 10, No.4. 694-707.
21. Owen, R.E., (1982), Inter-Industry Determinants of FDI: A Canadian Perspective”, in Alan MRugman (ed), *New Theories of Multinational Enterprise*, London: Croom Helm, 238-253.
22. Sathe, S., (2008), Social and Cultural Factors in FDI Flows: Evidence from the Indian States”, *World Review of Entrepreneurship, management and Sustainable Development*, Vol.2, No.4.323-355.
23. Sharma, A., (2012), Business Model: For Next Generation” *PNB Monthly Review*, Vol.40, No. 46.

Harnessing Renewable Energy Potential Of India - A Step Toward Achieving Sustainable Development

***Dhwani**

Abstract

Energy is one of the most important building blocks in human development and is considered to be a determinant of economic development of nations. Energy sector has been experiencing a rapid expansion to meet the growing needs all over the world including India. In recent years, the increasing prices of fossil fuels and concerns about the environment have renewed the interest in the development of alternative energy resources which are sustainable and cleaner resources. It is worth noting here that non renewable resources are significantly depleted by human use while these resources are not replenishable, whereas renewable resources can sustain indefinite human exploitations. As India raced to catch up with the developed world, it has now embarked on a mission to reduce the share of fossil fuels to meet its energy needs, by tapping non-conventional sources. India being the founding nation of International Solar Alliance has the leverage to switch over to cleaner energies to get self-sufficiency in energy sector as well as combat climate change. In this paper, the present situation of energy sector of has been discussed along with the renewable energy potential in the country. Efforts and achievements of the Government in this regard have also been discussed followed by some suggestions.

Key Words: *Energy, Fossil Fuels, India, Renewable Energy, Sustainable Development.*

Objective of the Study: The study is undertaken with the objective of assessing the role of renewable energy sources in meeting modern day energy requirements of India keeping environment implications in mind. Apart from this, present scenario of harnessing renewable energy potential and some suggestions in this regard have also been discussed.

* Assistant Professor, Department of Economics. GKSM Govt. College Tanda Urmur, Hoshiarpur

Methodology of the Study: The present study is based on the secondary data. Basically, the required information has been derived from the various websites, books, journals which directly or indirectly deal with the topic related to India's energy sector and renewable energy. After searching the websites, relevant information was downloaded and analyzed to address the objectives of present study.

Introduction:

India is progressing perpetually and moving forward to achieve new heights in various sectors like infrastructure, innovation, space technology, resources conservation and so on. It has earned its place of pride and eminence on the global platform. But in order to maintain the rapid pace of growth, it is very essential to tackle the challenges which the nation is facing today. One of the foremost challenges before the government has been to ensure the supply of sufficient energy to meet the steadily rising demand, as to maintain the higher growth trajectory, Government will have to ensure the stable, affordable and sustainable energy supply to various sectors.

As of now, "India is the sixth largest economy in the world and is poised to become the second largest economy by 2030. It is also the third largest consumer of energy in the world, with demand rising by 5% annually. With energy demand set to double by 2040 India needs a robust and healthy energy sector."¹

Before moving forward, let's know about non-renewable and renewable energy.

What is non-renewable energy?

Non-renewable energy includes fossil fuels such as oil, gas, and coal. Nonrenewable resources of energy are available only in limited amount and take a very long time to replenish. Also these resources are available in specific geographical parts of the world and pollute the environment when used, thus endanger environment and human health.

What is renewable energy?

Renewable energy, also known as clean energy, comes from natural sources or processes that are constantly replenished. For instant, wind and sunlight.

Types of Renewable Energy Sources:

1. Solar Energy- Photovoltaic Energy, solar thermal power plant, parabolic trough, solar dish, solar power tower.
2. Wind Energy
3. Hydroelectric Power
4. Biomass Energy- Bio-fuels like Bio-methane, Ethanol, Bio-Diesel
5. Geothermal Energy
6. Ocean Energy- Tidal and Wave Energy

Demand and supply of Energy in India:

India is a big producer as well as big consumer of energy in the world. If we look at the energy demands of various sectors of India, be it industrial energy, household energy or vehicular energy, India like most other countries has much dependence on fossilized fuels and coal to meet this demand, which are polluting the environment on one hand and also are not replenishable on the other. So, the continuously increasing demand of energy in the country and heavy dependence on non-renewable resources, imported oil and gas, is a major concern for the Government because energy supply is not only necessary to run various sectors but energy supply also have many socio-economic impacts like gender equality, eradicating poverty through access to clean energy ,women empowerment etc. Furthermore, increasing import bills of oil are making Current Account Balance of Payment of India negative. At present payments for imports of crude oil and gas stay on top on import bills list of the country. In the consecutive paragraph production and consumption of energy in India has been discussed.

“Production and consumption:

Compound Annual Growth Rate (CAGR) of production of Coal and Lignite in 2017-18 over 2008-09 are 3.20% & 3.62% respectively whereas their consumption grew at 5.01% and 3.70% respectively during the same period.

In case of crude oil and natural gas, during the period 2008-09 to 2017-18 the production increased by 0.63%

During the aforesaid period, generation of electricity increased by 5.71% and consumption of electricity increased by 7.39%.

Imports and Exports:

Imports of the coal during 2008-09 to 2017-18 increased at a CAGR of 13.44% whereas the exports during the corresponding period decreased at (-) 0.96%.

During the period of 2008-09 to 2017-18 the imports of natural gas and crude oil increased at CAGR of 9.44% and 5.20% respectively.

The imports of petroleum products, during the period 2008-09 to 2017-18 increased at CAGR of 6.67% whereas during the same reference period the exports registered an increase of 5.55%.

For electricity, the net imports witnessed significant change in last two years i.e 2016-17 and 2017-18. The exports have robust increase at CAGR of 61.83% during 2008-09 to 2017-18 whereas the imports registered a decline with CAGR of (-) 0.50%.

Uses of Energy:

The maximum energy intensive sector was Industrial sector accounting about 56% of total energy consumption.

Per Capita Consumption of energy showed a CAGR of 2.54% for the period 2011-18 to 2017-18.”²

It is clear from the above data that firstly, demand for energy in India is growing at a faster pace as compare to the supply of production.

While the shortage of supply is hampering the trajectory of sustainable development in the country, one more thing is worth noting here is that most of the production is done from non-renewable and non-replenishable sources of energy which is a big hindrance in the path of sustainable growth and also poses challenge for environment. So, these energy sources are contributing hugely in making the climate worse. In Table 1 below the changes in environment can be seen.

Table 1
Impact of warming of Global Temperatures in India

Average temperature increase	3 ⁰ C
Increase in annual highest maximum temperature	1.7 ⁰ C
Increase in frequency of warm extremes	438%
Increase in heat wave in India by 2050	9 times
Increase in duration of heat waves in India	3times
Increase in maximum population exposed to heat wave days	15 times
Change in average rainfall	Decrease by 3%
Increase in extreme monsoon rainfall	25%
Increase in Population exposed to water scarcity	30 million
Increase in economic damage from river flooding	546%

[Source: IPCC SR 1.5 and Carbon Brief]

Hence the need of the hour is increased energy supply, which is replenishable and at the same time does not damage the environment.

Solution for India's Energy Conundrum:

India has been stepping up on its efforts to reduce its dependence on energy imports as well as production from non-renewable resources. For this purpose many schemes have been launched and targets are fixed. In 2008, India launched the National Action Plan on Climate Change, under which eight missions were launched and solar energy, energy efficiency missions were also included in this Action Plan.

As a signee of Paris Agreement, India is committed to enhance the share of non-fossil fuel power generating capacity to 40% of its installed total power capacity by 2030. As the energy sector of India presently accounts for 73% of India's total emissions, its transition towards solar, wind, hydro, and nuclear based energy generation is quite commendable.

“As of February 2019, non fossil fuel sources-based installed capacity accounted for 36.3% of the country's total power generation capacity of 350.16 GW.”³

In continuation of efforts to increase use of renewable sources National Electricity Plan has been made, which has been shown in Table 2 below.

Table 2
Electricity Capacity Targets, According To the National Electricity Plan

Technology	2017-18		2021-22		2026-27	
	MW	% Of Total Capacity	MW	% Of Total Capacity	MW	% Of Total Capacity
Coal	197122	57	217283	45	238181	38
Gas	24897	7	24897	5	24897	4
Diesel	838	0	838	0	838	0
Nuclear	6780	2	10080	2	16880	3
Hydro	45293	13	51301	11	63301	10
Solar	21651	6	100000	21	150000	24
Wind	34046	10	60000	13	100000	16
Small Hydro	4486	1	5000	1	8000	1
Biomass	8839	3	10000	2	17000	3
Total Installed Capacity	344002	100	479399	100	619047	100

[Source: Thomas Spencer et al, Coal Transition in India, TERI]

Though the share of renewables is increasing, still the dependence on fossil fuels is substantial. “The dependence on fossil fuels, particularly coal, will accordingly to the Central Electricity Authority Projects a total power generating capacity of 619 GW by 2026-27. Renewable energy sources will account for 275 GW or 44% of the total installed capacity while 263.88 GW of capacity will be fossil-fuels based (coal, lignite and gas).”⁴

Renewable Energy Sources Potential in India:

There is high potential for generation of renewable energy in India from various sources wind, solar, biomass, small hydro and cogeneration bagasse which is shown in Table 3 below.

Table 3
Source Wise and State Wise Estimated Potential of Renewable Power in India as on
31.03.2018 (in MW)

Sl No	State/UTs	Wind Power @100m	Small Hydro Power	Biomass Power	Cogeneration Bagasse	Waste to Energy	Solar Energy	Total Estimated Reserves	Distri-bution%
1	Andhra Pradesh	44229	978	578	300	123	38440	84648	7.72
2	Arunachal Pradesh		1341	8			8650	10000	0.91
3	Assam		239	212		8	13760	14218	1.30
4	Bihar		223	619	300	73	11200	12415	1.13
5	Chhattisgarh	77	1107	236		24	18270	19714	1.80
6	Goa	1	7	26			880	913	0.08
7	Gujarat	84431	202	1221	350	112	35770	122086	11.14
8	Haryana		110	1333	350	24	4560	6377	0.58
9	Himachal Pradesh		2398	142		2	33840	36382	3.32
10	Jammu & Kashmir		1431	43			111050	112523	10.27
11	Jharkhand		209	90		10	18180	18489	1.69
12	Karnataka	55857	4141	1131	450		24700	86279	7.87
13	Kerala	1700	704	1044		36	6110	9595	0.88
14	Madhya Pradesh	10484	820	1364		78	61660	74406	6.79
15	Maharashtra	45394	794	1887	1250	287	64320	113933	10.39
16	Manipur		109	13		2	10630	10755	0.98
17	Meghalaya		230	11		2	5860	6103	0.56
18	Mizoram		169	1		2	9090	9261	0.84
19	Nagaland		197	10			7290	7497	0.68
20	Odisha	3093	295	246		22	25780	29437	2.69
21	Punjab		441	3172	300	45	2810	6768	0.62
22	Rajasthan	18770	57	1039		62	142310	162238	14.80
23	Sikkim		267	2			4940	5209	0.48
24	Tamil Nadu	33800	660	1070	450	151	17670	53800	4.91
25	Telangana	4244					20410	24654	2.25
26	Tripura		47	3		2	2080	2131	0.19

27	Uttar Pradesh		461	1617	1250	176	22830	26333	2.40
28	Uttarakhand		1708	24		5	16800	18537	1.69
29	West Bengal	2	396	396		148	6260	7202	0.66
30	Andaman & Nicobar	8					0	16	0
31	Chandigarh						0	6	0
32	Dadar&NagarHaveli					6	0	0	0
33	Daman and Diu						0	0	0
34	Delhi					131	2050	2181	0.20
35	Lakshdweep	8					0	8	0.00
36	Puducherry	153				3	0	156	0.01
37	Others*					1022	790	1812	0.17
All India Total		302251	19749	17536	5000	2554	748990	1096081	100.00
Distribution %		27.58	1.80	1.60	0.46	0.23	68.33	100.00	

***Industrial Waste**

[Source: Ministry of New and Renewable Energy]

The total potential for renewable power generation in the country as on 31.03.18 is estimated at 1096081MW. This includes solar power potential of 748990 MW (68.33%), wind power potential of 302251 MW (27.58%) at 100m hub height, SHP (small-hydro power) potential of 19749 MW (1.80%), Biomass power of 17,536 MW (1.60%), 5000 MW (0.46%) from bagasse based cogeneration in sugar mills and 2554 MW (0.23%) from waste to energy.

The geographic distribution of the estimated potential of renewable power as on 31.03.2018 reveals that Rajasthan has the highest share of about 15% (162238 MW), followed by Gujarat with 11% share 122086 MW) and Maharashtra with 10% share (113933MW), mainly on account of solar power potential.

“The Indian Government has set the renewables capacity target at 175GW, to be achieved by the year 2022, with the highest percentage, 100GW, to be contributed by solar power. The Government has accorded prime focus on this sector, with several initiatives and incentives to attract more players and ramp up capacity. As a result, in the past years, we have already added 28GW solar capacity while the compound annual growth rate has reached as high as 55%.

Launch of the International Solar Alliance, was also a significant step to strengthen the sector. By

setting up solar parks, providing viability gap funding support and introducing schemes like KUSUM (aiming to harness solar power for agriculture) and SRISTI (catalyzing adoption of rooftop solar solutions), the Government has shown its keenness to fast track growth of solar industry.”⁵

Suggestions:

1. Awareness among rural population about renewable energy such as solar energy and bio-fuels should be created.
2. Considering the huge potential in the sector, both the Government and private entities must emphasize and support R&D and adoption of latest technology and innovation in the area of renewable energy.
3. Barren and uncultivable land in villages can be utilized to install renewable energy plants and oil producing seeds crops.
4. Credit facility to install small renewable projects at domestic level should be provided at local level. For this purpose, Self Help Groups can be involved in the projects.
5. Government can include the renewable energy sector in Priority Sector Lending given its strategic importance. This will help widen access to funds and simplify the process of loan procurement for companies.
6. Renewable energy installation technology can be taught to village youth through local ITI and Polytechnic institutions. By doing so, awareness will be there on one side and employment opportunities for local youth will be generated on the other.
7. Energy supply to all the government institutions must be ensured through renewable resources like wind power, and solar panels.
8. People in urban areas should be incentivized to install solar panels on roof tops of multistory buildings.
9. State governments must be given targets related to energy production from renewable resources.
10. Furthermore, to make the renewable energy affordable and cost effective is a challenge which must be resolved to bring revolution in energy sector of India.

Conclusion:

No country has continued its development journey without providing access to energy according to the need and requirement of people. When the sustainable energy available in the right amount, at the right time, at the right place, and at the affordable prices for the entire society, it results in the sustainable as well as inclusive growth of the nation. With the Government's keen interest and efforts to provide cleaner and hassle free access to energy without depleting the environment, we hope to see India maintaining its high growth trajectory, in a sustainable and inclusive manner, with every section of the society being able to harness the advantages of economic development.

References:

1. Yojana, A Development Monthly, September 2019, volume-63,p.31.
2. Energy Statistics 2019, Twenty Sixth Issue pdf downloaded from www.mospi.gov.in
3. Central Electricity Authority, February 2019, All India Installed Capacity of Power Stations.
4. Central Electricity Authority, 2018b, National Electricity Plan (Volume 1): Generation.
5. Yojana, A Development Monthly, May 2019, Volume-63, Page

HISTORY OF PARTITION

***Dr.Santosh kumari**

Abstract

August 15, 1947 was a significant day for the Muslims, Hindus, the Sikhs and many other communities in India. It marked the day of British partition of India. The partition of India was the partition of British India in 1947, which accompanied the creation of two independent states, India and Pakistan. India wants its freedom from colonial rule, ending nearly 200 years of British rule. Many different decisions lead to the final decision of the partition. At that time, few people would understood what Partition would entail and what its results would be , and the migration on an enormous scale would create havoc in people's life. During the 18th and 19th centuries, the British gained full power over India. Bitterness towards the British developed as Hindus and Muslims were denied jobs and high positions in the government and army. The Indian National Congress, led by Jawaharlal Nehru, was created by the end of century. India demanded equal opportunity and freedom from colonial rule.

On one hand, the British wanted to make the Muslims their allies in order to counter the perceived threat of the Hindu educated class. On the other hand, the British feared the potential threat from the Muslims, since the Muslims were earlier the ruler of India and they ruled India for 300 years. By March 1947, a new Viceroy, Lord Louis Mountbatten, arrived in Delhi with a mandate to find a speedy way of bringing the British Raj to an end. However, the consequences of partition still affect us today.

Keywords: *Partition, Opportunity, Independence, Communal violence.*

August 15, 1947 was a significant day for the Muslims, Hindus, the Sikhs and many other communities in India. It marked the day of British partition of India. India wanted its freedom from colonial rule, ending nearly 200 years of British rule. Many different decisions led to the final decision of the partition. During the 18th and 19th centuries, the British gained full power

* Associate Professor, Dept. of UILAH, Chandigarh University, Gharuan

over India. Bitterness towards the British developed as Hindus and Muslims were denied jobs and high positions in the government and army. The Indian National Congress, lead by Jawaharlal Nehru, was created by the end of century. India demanded equal opportunity and freedom from colonial rule.

On one hand, the British wanted to make the Muslims their allies in order to counter the perceived threat of the Hindu educated class; on the other hand, the British feared the potential threat from the Muslims, since the Muslims were earlier the ruler of India and they ruled India for 300 years. In order to win them over to their side, the British helped and supported the All India Muslim Conference. They instilled the notion that the Muslim were a separate political entity and by the beginning of the 1900's, they gave the Muslims separate electorates in local government all over British India was composed in the electoral process of India.

Pakistan has been universally regarded as the most precious gift Jinnah gave to the Muslims. He alone was undoubtedly its sole founder. Single-handedly he fought for it and the entire credit for its formation must go to him, but so should the blame, for the dreadful consequences that followed. Right from his childhood he had no involvement with his religion because the Aga Khani sect to which he and his family belonged had strong non-Islamic influence in its practices. Moreover, Jinnah had never shown any religious inclination. God had never interested him. He took up the cause of the Muslims only because it helped him politically. At first, he aligned himself with the Hindus and worked incessantly for Hindu-Muslim unity that established him as the best link between two communities and gave him an added advantage in pursuing his brand of politics later.

With the advent of Gandhi, the political environment changed and Jinnah was sidelined as a result of his aversion to mass agitation; he concentrated all his energies in building his leadership by associating with the anti-Gandhi forces. Nevertheless, in the later part of his political career he had indeed lost the clout that he earlier enjoyed and that was basically on several counts. The common Muslim people felt alienated from him after he refused to support the *Khilafat* Movement. Besides, he was out of place with leaders who quoted the *Quran* and spoke in Urdu.

Because of Gandhi's support to the *Khilafat* movement, most of the politically minded Muslims continued to be with Congress. Mahatma Gandhi was an important part of Indian independence movement. Like other great men in History, Gandhi took his time to grow and develop his techniques to ensure that his actions made an impact. His faith in different religions was commendable. He was brutally honest and truthful and this helped him throughout his life. The role of Mahatma Gandhi in Indian Freedom Struggle is considered the most significant as he single-handedly spearheaded the movement for Indian independence. Bapsi Sidhwa does not focus Gandhi in most of her texts but she often praises his contribution to erase various social evils like, sati, widow remarriage etc.

Besides other Muslim leaders, like the Aga Khan and Sir Fazl-i-Husain meanwhile also appeared on the scene at that time and they managed to oust Jinnah. Consequently, he was so disheartened that he decided to give up politics and retire in London. Jinnah went back to India with a new determination. From an avowed nationalist, he became an arch communalist. He took an aggressively anti-Hindu stand and concentrated all his energies on mobilizing the Muslims and activates the moribund League. Muslim religion was hoping to rise on the convenient shoulders of communalism.

Jinnah had to undo all that he had done in the past. The task was not easy; he lacked the necessary cultural bearing to woo the Muslims. He had no emotional attachment to their sacred places nor customs, language and conventions. He was not easily mixed up with illiterate Muslim masses. He felt comfortable only among the western educated elite. The poor and the downtrodden Muslims failed to interest him; even when he put on the exclusively communal garb and reorganised the League and relied more on the lordly Nawabs and the rich and indolent jagirdars.

Jinnah was mainly interested in building an exclusive platform for himself. And within no time he managed to gather Muslims under his banner. He exploited their religious learning and inculcated in them the fear of Hindu domination. He coined the two nation theory, cleverly stressing on the vital differences between Hindus and Muslims. He convinced Muslims that the Hindu would never share power with them.

Thus, Islam was utilized by the communal ideologists of Muslim league by Jinnah to bring all classes of Muslims together on common platform.

So in 1940, the All India Muslim League declared its desire for a separate state. Muslim began to feel uncomfortable about being a minority in a majority Hindu state. Relations between the groups begin to deteriorate. On August 16, 1946 in its demand for a separate Pakistan, the Muslim League called for “Direct Action”. Direct action day witnessed thousands of Muslims and Hindus fighting in mixed areas. British and Indian leaders such as Nehru and Vallabh Bhai Patel, decided that the only solution to the conflict was a partition. Lord Mountbatten, the last Viceroy of India, was given full power by one of the British leaders to negotiate any agreement he could do, to reach some sort of conclusion.

Thus, August 14, 1947 saw the birth of the new Islamic Republic of Pakistan – a Muslim nation separate from the predominantly Hindu India. At midnight the next day (on August 15, 1947) India won the freedom from colonial rule. The British imperialists, after ruling the country for more than hundred years, ensured that the erstwhile colonized people suffer not only emotionally but physically as well. The post-partition human suffering was exceedingly painful and terrible. Partition caused hatred and acrimony on both sides of the border. The Muslims, Sikhs and Hindus, who for over a century had been living cordially amongst themselves and had fought together to attain independence for the imperialist regime, turned enemies once let lose by the cunning Britishers. Large number of men, women and children became the target of fury for the simple reason that they belonged to a particular community. The post-partition riots and mass human massacres greatly diminished the joy of Independence and 15th August, 1947, and it marks not only Independence Day but partition of the country as well. It rudely shocked the conscience of the civilized people all the world over, and made them shudder with anguish and dismay at man’s wolfish cruelty to man in the name of religion (Sharma 30). The lack of adequate preparation and safeguards after the country was divided, resulted in about 600,000 deaths and about 8.5 million people became refugees. The comments of Jawaharlal Nehru, the first Prime Minister of free India, are noteworthy in this text.

Partition came and we accepted it because we thought perhaps that way, however painful it was, we might have some peace to work along our own lines. Perhaps we acted wrongly. And yet the consequences of that partition have been so terrible that one is inclined to think that anything else would have been preferred. (Hassan, Interview)

Prior to partition, the people of undivided India had a faint hope that partition if at all necessary, would be peacefully acceptable to both the nations. People became blood thirsty and fought with each other on categorically communal lines. The stalwart of the freedom movement, Gandhi, Nehru, Jinnah, Abdul Kalam Azad, to name only a few luminaries, who had envisaged peace and happiness after the British left, were highly disillusioned at the cruelty of human beings towards one another. The communal fury targeted every one and even after sixty five years, the pain, agony and horror still haunts our mind. The riots instigated people to more violence and the entire Indian sub-continent was engulfed in communal fire.

Partition has been a tragedy of great magnitude and social, political and historically dimensions. The Punjab massacre after the breakup of India in 1947 was a final indictment that could have happened to its people. The Hindus and Muslims of northern India were the main victims / actors of this tragedy. Thus, it can be said that with the attainment of independence. On 15th August, 1947, a new period of changes commenced, when it waded divided into two, India and Pakistan.

Pakistan was made up of two regions: West Pakistan, which is now known as Bangladesh. The region forming modern Pakistan was home to ancient Indus valley civilization and then, successively, recipient of ancient Vedic culture, Persian, Turco-Mongol, Indo-Greek and Islamic cultures. The area has witnessed invasions and settlement by the Aryans, Mangols, Sikhs and the British. In compulsion the British granted independence and also the creation of the Muslim majority state of Pakistan that comprised the Provinces of Sindh, North-West Frontier Province, West Punjab, Baluchistan and East Bengal. With the adoption of its constitution in 1956, Pakistan became an Islamic Republic. In 1971, a civil war in East Pakistan resulted in the

creation of Bangladesh. The two countries lost many of their most dynamic leaders, such as Gandhi, Jinnah and *Allama* Iqbal soon after the partition. Pakistan in 1971 over the sixty five years, India and Pakistan have been in a state of constant hostility, fighting three wars in 1947-48, 1963 and 1971. In the last decade, they have fought over the possession of Kashmir and the drawing of boundaries in the high Himalayas. Pakistan's history has been characterized by periods of military rule and instability till date.

Pakistan, however, brought no relief to the Muslims; it neither freed the Muslims from Hindu domination nor did it provide them with an exclusively Islamic dispensation. Even in the state that Jinnah created, the Muslims are feeling no better their co-religionist in India. In fact, in many respects the former are the losers; they have lost several basic human rights. They hardly enjoy any democratic freedom as such and even the rule of law is not properly enforced. The Muslim brotherhood by which Jinnah swore collapsed when the two wings of Pakistan fell apart. And still fanaticism has so gripped Pakistan that it cannot be got rid of; Sharh virtual hell has been unleashed, men are told to keep the beard and women to be in Purdah. Mixing of men and women is frowned upon because it is loudly proclaimed that "the freedom of women allow them to work in every field of life with men, the main reason for social degradation." (*Indian Express*)

One of the worst consequences of partition was that it created mutual mistrust and hatred between the two communities – the Hindus and Muslims. It brought to an abrupt and a long and commonly shared heritage. It was harrowing that the children of the same motherland became thirsty for one another's blood. The country that had remained united for a hundred and fifty years. Under the British Empire split into two nation states separated by distance of a thousand miles. Pakistan came into being as a new homeland for Muslims; but the story of partition did not end with the creation. It left behind a legacy of profound physical and psychological scars which are still far from healed. Thousands of human lives were lost; women were subjected to rape and humiliation of the worst kind; huge loss of property was incurred that could not be estimated and above all, million were pushed into refugeeism.

The condition of Indian Muslims was no better; though the number of those who migrated to Pakistan was not as great, their plight was equally miserable. In fact, those who remained in

India suffered terrible hardships. The Mahatma had to undertake “fast unto death” to protect them. However, as the years rolled on there was a perceptible change in the attitude of both the Hindus and the authorities. This was mainly because of the impact of the teachings of Gandhi and his emphasis on broad humanism as embodied in India’s national heritage and the categorical stand taken by Nehru to protect and preserve the regular character of the new state. Indian Muslims nevertheless could not escape the fallout of Jinnah’s Two-Nation Theory and the resultant partition. It took considerable time for them to gain some kind of acceptability among the Hindus. The influx of Hindu refugees from West Pakistan had stirred the deepest sentiments of their co-religionists; this in turn caused great resentment, pain and anger among the local Hindu.

For a long time after partition, Indian partition, Indian Muslims had to go through this agony which they had brought upon themselves. It darkened their future. Azad had repeatedly warned them that Jinnah and League were taking them on a suicidal path, but they did not heed the advice. Later they came to him with their tales of woe. He told them:

The partition of India was a fundamental mistake. The manner in which religious difference were incited, inevitable, led to the devastation that we have seen with our own eyes...There is no use recounting the events of the past seven years, nor will serve any good. Yet, it must be stated that debacle of Indian Muslims is the result of the colossal blunders committed by Muslim League’s misguided leadership. (Khan 160-61)

The causes and impact of partition have received a worldwide attention on the tragic chapter of the history of mankind. Migration, violence and rehabilitation are the three major aspects of the individual as well as the collective experience of partition. Different genres of creativity, films, T.V. serials, painting, folk drama and above all literature have articulated the theme repeatedly. The pain and anguish of partition related violence and consequent displacement of masses did not affect one community or one segment of society, but was the experience of all those who were caught in the vortex of this event. It has, in fact given birth to a

separate genre known as 'partition literature'. Writers like Khushwant Singh, Dina Mehta, Chaman Nahal, Bhishm Sahni and Shiv K. Kumar and the most famous Pakistani writer Bapsi Sidhwa have successfully delineated the tragedy of humanity in different languages. These writers have tried to identify the political, cultural and psychological persons which shattered the composite culture shared by members of different communities in the pre-partition India. Some of them have also questioned the validity of celebration of a freedom which subject million of people to killing and arson.

The response of female writers to such happenings is important, which may be different from that of their male counterparts. The three aspects of partition migration, violence and rehabilitation, have evoked a different response from women writers on partition. It cannot be denied, that in face of any calamity in life women have to suffer a peculiar agony of which men may remain ignorant. Thus, while in case of men, partition was a matter of political, social and economic concern, pertaining to power struggle, women had to live it at the personal and domestic level. Hence, in case of women it was more devastating not at the physical but also at the emotional and psychological plane. A large number of women, thus, dislocated and abducted also suffered the loss of their identity apart from the loss of home and family. Migration caused dislocation for women at two levels when they were uprooted not only from their home and hearth but were separated from their families. Thus, the support which women get from their parental home even after their marriage was broken. Besides, it was an agonizing experience and emotional trauma resulting out of the broken identities. Very few women had the choice to identify with India and Pakistan, and they did not cross the dividing line as a conscious effort to realize their dreams, but fled instead, from a disaster. Thus, the tragic and momentous event has stirred the creative imagination of many of Indian and Pakistani writers.

References:

1. Abrams, M.H. *A Glossary of Literary Terms*. 7th ed. Cornell U: Thomson Heinle, 1999. Print.
2. Anand, Mulk Raj. *Living Thoughts of Mahatma Gandhi*. New Delhi: NCERT, 1988. Print.

3. Ashcroft, Bill, Griffiths, Tiffin and Sarah Menin, eds. *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. New York: Routledge, 2000. Print.
4. Ashraf, Muhammad. *Letter from Iqbal to Jinnah*. Lahore: N.p. 1942. Print.
5. Chaudhary, S.K. *Great Political Thinker: Swami Vivekananda*. New Delhi: Sonali, 2008. Print.
6. Cormack, Margaret Lawson. *She Who Rides a Peacock*. New Delhi: Asia Pub., 1961. Print.
7. Darling, M.L. *The Punjab Peasant in Prosperity*. London: Oxford UP, 1928. Print.
8. Desai, Neera and Usha Thakkar. *Women in Indian Society*. New Delhi: NBT, 2001. Print.
9. Dhawan, R.K. *Commonwealth Fiction*. New Delhi: Classical, 1988. Print.
10. Dhawan, R.K., and Novi Kapadia, eds. *The Novels of Bapsi Sidhwa*. New Delhi: Prestige, 1996. Print.
11. Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth*. 1961. Trans. Constance Farrington. New York: Grovel Press, 1986. Print.
12. Sharma, K.K., and B. K. Johri. *The Partition in India-English Novel*. Ghaziabad: Vimal, 1984. Print.
13. Hasan, Mushral. *Legacy of Divided Nation: India's Muslims since Independence*. London: C. Hurst, 1996. Print.
14. Khan, Mohammad Asghar. *General in Politics: Pakistan 1958-1982*. New Delhi: Vikas 1983. Print.
15. Gardezi, Hasan and Jamil Rashid, eds. *Pakistan: The Roots of Dictatorship, the Political Economy of a Predatory state*. Delhi: N.p., 1983. Print.

Crime Against Women

***Dr. Sukhdeep Kaur**

Abstract

Crime against women are as old as civilization. Women have been subjected to socio-economic and cultural deprivations for such a long time that there is a general indifference and lack of awareness for crimes against them. Women issues have increasingly been brought before the Supreme Court with the growth of women's movement and investigative journalism exposing harassment for rape, sexual harassment and discrimination. Their exploitation takes place not only in the field, the factory, the street and police stations but also within the home. Therefore, Judiciary has been playing an effective role in the protection of women rights.

Indian society is male dominated. Man occupies a superior status and the women are merely his appendage. A woman is never an entity in her own right, she is "first the daughter, next the wife, and last the mother of man." Men are consciously taught to be aggressive and tough while women are conditioned to be submissive and docile. The constitution and the protective laws assert justice and equality to be the goals but the given concepts and shared understanding assign different kinds of resources, opportunities and expectations to the two genders, each of which is sought to be governed by its own distinct code of fairness and justice. This concept of equality and justice results in gross injustice to the women and it's the cause of their exploitation and their low social.

These Crimes against women may have been declared deviant acts by the law of the land but society considers otherwise. Whenever a crime against a woman is committed the judgement is predetermined 'the woman must be at fault.' The society will always have an excuse to blame the woman and absolve the man. The arguments put forward show social tolerance of crimes against women. Our senses have become so used to seeing men committing these crimes that we

* Assistant Professor in Political Science, Punjabi University Guru Kashi College, Damdama Sahib.

are not alarmed. Crimes like eve-teasing and sexual harassment of females are considered mainly acts. They mostly pass off as trivial incidents, too insignificant even to be noticed.

Women have been greatly praised in the literature and religion of the country. They have been called 'Devi' and 'Shakti', yet their actual position is made clear at times, they go out of the house alone. Despite Constitutional guarantees of justice, social, equality and dignity, women have been subjected to exploitation in our society for centuries. They have been dependent on the support of the family and their independent existence is beginning to be accepted only, recently in society. Sexual abuse and other heinous crimes are ravaging the lives of millions of women who remain and prey to predators in the forms of husbands, friends or relatives. All theoretical indicators of equal rights and high social status such as policy declarations, Constitutional guarantees and prohibitive and protective measures exist only in papers. Legal complexities combined with social realities make the life of average women insecure and miserable.

Causes of crime against women

Unemployment and poverty is a major cause of crimes against women. Some men just cannot see women doing well while they themselves are unemployed or under-employed. They find such women to be the cause of their failures; they nurture a grudge against them and commit crimes against them to take out their frustration. Sitting at home without a job, they imagine the wife insulting them or looking down upon them because they are dependent upon her. They imagine her enjoying with other men at place of work. Unemployed men have been found beating their wives on very trivial domestic issues.

Constitutional and legal provisions

There are so many Constitutional and legal provisions for women's upliftment and providing them social justice in our society.

In India, women are guaranteed the rights to equality, freedom, opportunity and protection by the Constitution and several legislations. Despite all this, they continue to be victims of various forms of violence because of male dominated society, media, increasing crime in society as a result of poverty, illiteracy, and ignorance, poor enforcement of legal provisions, increasing consumerism and traditional values. But then why so many rape victims and other

women victims of violence do not try to come out and report the cases openly and some of them choose the path of suicide and very few of them use the legal ways to punish their culprits.

There are lot of Constitutional and legal provisions but the rate of violence against the women is continues rise.

Human Rights and Women

-Discrimination and not giving equal rights to them or deciding limits for them always against human rights and it is a crime.

-There should be equal rights for men and women and judicial protection for them.

-rituals which makers women low in society stop by them in making common consensus ad educated and motivate common man against them.

-They can change their nationality get or maintain right to like men.

-Steps been taken to equal concepts for husband and wife like choice of partner and marriage, responsibilities in case of children to decided out.

Today, women of all classes do not venture to move out freely in the absence of male escort in many parts of India fearing violence. The violence may be rape, robbery, molestation, eve teasing etc.

Rape is not only a crime against a women, it is a crime against entire humanity. It destroys the entire psychology of a woman and pushes her into deep emotional crisis. It is only by her sheer will power that she rehabilitates herself in the society which, on coming to know of the rape, looks down upon her in the derision and contempt. Rape is therefore, the most heinous crime and it a crime against basic human rights. It is a common form of domestic violence by the rapist. Women are being sexually exploited by their husbands physically, mentally and psychologically. The victimised women does not raise her voice against marital rape because of hesitation, family's reputation or fear of torture by the husband and therefore, remains deprived of effective remedy against such violence. Many of these women are now coming forward and demanding compensation for their suffering. Rape is the symbolic rape of the community, the destruction of the fundamental elements of a society and culture, the ultimate humiliation of the male class. A government organisation working for the cause of protection of women s' right

once dealt with a case wherein a middle- aged women called upon the National Human Rights Commission and accused her husband of forcing sexual contact with her against consent. She wanted to avoid any such contact as she knew that her husband had sexual contacts with several female workers and therefore suspected him of having contacted several diseases. The commission held that it was a clear case of marital rape which ought to be prohibited by law. Studies and surveys reveal a disturbing trend in the incidences of rape in India, which is increasing every year. Statistics furnished by National Crime Records Bureau, Ministry of Home Affairs show that there has been a sharp increase in the incidence of crime in our country. A publication of department of women and child, Government of India, has projected the figures of crime against the women in a very telling manner by mentioning that, now in the country every 54 minutes a women is raped, every 26 minutes a women is molested, every 51 minutes one act of eve. Teasing takes place and every 102 minutes a dowry death place.

Another case, *Sheela Barse v. State of Maharashtra*, a journalist wrote to the Court complaining against the torture of women suspects in police lock-up. The Court treated her letter as a petition and gave directions of far-reaching consequences to ensure the protection of women against torture and maltreatment in police lock-up. It ordered the Government to set up separate lock-ups for the suspects which were to be guarded only by women constables, to make legal aid available to the prisoners, to ensure that the police immediately gave intimation of the arrest of a person and her placing in the police lock-up to the nearest legal aid Committee, and to ensure that the committee arranged legal assistance to the arrested person at state cost.

Another case is that *In Prem Chand v. State of Haryana*, a village girl who was victim of rape eloped with her nineteen year old lover. They were taken in to custody by police constables in Jammu and kept in two separate cells of the lock-up. Thereafter, both the constables committed rape on the girl. The Sessions Court and the High Court both sentenced the accused constables to ten years imprisonment for the offence of rape. On appeal, the Supreme Court reduced the sentence to five years because the victimized girl was of a doubtful character and it was shown that she was habituated of sexual cohabitation.

Compensation to victims of Sexual assault is a practice which has gained much recent attention due to a ruling handed down by the Supreme Court in January of 2020. In this case, a ruling by the Calcutta High Court was upheld in which it ordered Rs. 10 lakhs in compensation to a Bangladeshi tourist who was gang raped by railway employees at Howrah railway station in Calcutta. This money was actually paid out by the Union of India because the railway workers.

According to National Crime Records Bureau data 4,15,786 rape cases were reported across India between 2001 and 2017. On average, 67 women were raped every day across the country during these 17 years or in other words, about three women had been raped every hour.

May 2017, A 22-year-old Sikkim women was gang-raped in a moving car in Gurgaon and was later thrown out of the car. The women was returning home when 3 men dragged her into the car and took turns to rape her while driving to Najafgarh, about 20kms from where they picked her.

May 2017, A 20 year old women was gang raped and killed in Haryana's Rohtak allegedly by her jilted lover and a friend. The men later smashed her face with a brick and killed her. An Autopsy conducted on her body showed that her food pipe was missing and that several sharp objects had been inserted in her private parts. The men who later dumped her body in a farm, was recovered in a mutilated state after dogs had bitten off lower region of her body.

Punishment for Rape

The 1983 amendment has laid down the minimum punishment for rape as seven years and the maximum as life imprisonment. In cases of custodial rapes, rape on pregnant women, rape on girls under 12 years of age and gang rapes, the minimum sentence is ten years imprisonment. However, this amendment has a provision which empowers a court to impose a sentence of less than the prescribed minimum of ten years for adequate and special reasons to be recorded in writing, but what those 'special and adequate reasons' are is left to the will and the wisdom of the judges. The only condition imposed on them is that they must record their reasons in the judgement.

This amendment was meant to be a deterrent. It was welcomed as a progressive step. One assumed that the Courts would follow the spirit of the amendment and give women a better deal.

But this provision has shattered this optimism. It has never been taken seriously by the Courts. Punishment can still be less than the prescribed minimum.

Conclusion

The above discussion shows that Crimes Against Women have become more acute. Several Welfare Legislations and Acts have been brought into force to protect and promote the rights of women and redress their grievances. The judicial activism must be directed towards the goal of social justice. Therefore, there is need of social change. It should be emphasized that there is no distinction between sexes. Women should be given proper respect and proper protection. A lady disgraced is not alone, it disgraces the whole society. Finally, it hoped that in future also judiciary will play active part to protect the Women Rights.

References

1. N.V.Paranjape; Public Interest Litigation, Legal Aid and Services, Lok Adalats and Para-legal services, Allahabad, Central law Agency, 2006.
2. Chitrasen(ed.); Violence Against Women and Human Right, New Delhi, Alfa publications, 2006.
3. Shobha Saxena; Crime Against Women and Protective laws, Deep and Deep Publications, New Delhi, 1999.
4. Sheela Barse v. State of Maharashtra AIR 1983 SC 378.
5. AIR 1988 SC 1782.
6. AIR 1989 SC 937.
7. Women Empowerment in Current Scenario; in Women and Development: Issues and Initiatives, organised by Women study centre, Publication Bureau, Punjabi University Patiala, 2011.

Abridged History of The Nirankari Movement: A Study

*Dr.Sarita Rana

Abstract

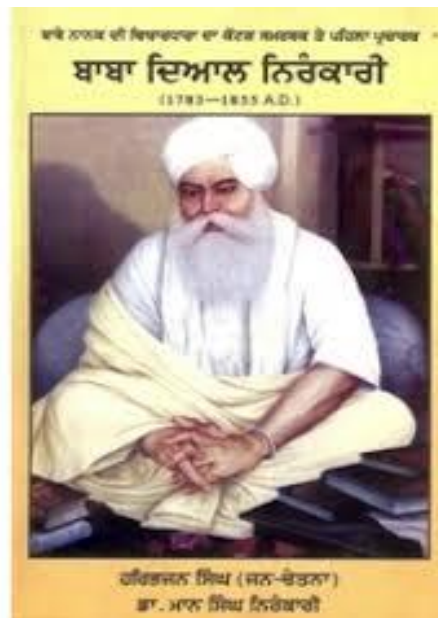
Socio-religious reform movements swept the Indian sub- continent during the late nineteenth and early twentieth century. If we further move modern Era, then Punjab was one of the most important and eventful regions in British India and was the homeland of a number of socio-religious movements. These movements in Punjab were founded with a variety of aims like purifying a particular religion or spreading education and propagating new ideas. These socio-religious movements talked about equality and eliminating the evil social practices like dowry, child marriage, polygamy, women's property, sati, widow re-marriage etc.¹ After the Guru period, the Sikhs had to begin their work the most in auspicious circumstances. The British officials therefore looked with suspicion upon every effort on the part of Sikhs at organizing their community and creating an awakening even for religious and social reform.

Key words: Nirankari, Sikh Movements, Baba Darbara.

Of these socio- religious movements, such as the Ahmadiyas, also known as the Qadiani or Mirzai, and the chat Rami are the only indigenous ones, having been born in the Punjab. By the 1872 the Singh Sabha Movement originated in Amritsar. The Brahma Samaj came here from Bengal. The founder of the Arya Samaj, Swami Dayananda, was born in Gujrat and had established his Samaj first in Bombay. All the movements and their leaders sought to bring about changes to make women aware about their rights as human being so that they could condemn traditional social and religious practices.² These movements and ideologies and programmers were based on religious scriptures. The reformers had to fight at two levels firstly they faced a struggle against the hegemonic influence of British colonial values and secondary against the traditional social order which permitted 'evil' social practices and customs.³ With this effort they want to reshape ideas and institutions and to equip the society to meet challenges of the nineteenth and the twentieth century.⁴

* Head, Assistant Professor in History, Dasmesh Girls College, Mukerian.(Hoshiarpur).

In this context in Punjab the prominent one are Nirankari(1851), Namdhari(1857), Brahmo Samaj(1828), Dev Samaj(1887), Ahmadiyah(end of the 19th century), Chet Rami(1868), Arya Samaj(1875) and Singh Sabha(1873). In this paper I just have ventured to highlight the historical background of Nirankari movement which is the the first impulse for these socio-religious reform movement in Punjab.⁵ The founder of the Nirankari movement Baba Dayal, was born at Peshawar in 1783 and may rightly be regarded as the pioneer of socio- religious reform movement among the Sikhs. His father Ram Sahai Malhotra (Khatri) migrated from Kabul due to uncertain political situation. Baba Dayal's mother *Ladiki* belonged to an illustrious Sikh family. His mother used to take him to Gurudwara Bhai Joga Singh at Peshawar every morning. Punjabi was taught to him by his mother.⁶

Baba Dayal started a Nirankari Mission against the social evils in the society. He made the first organized effort to reform the Sikh way of life and to revive the socio-religious traditions of the Sikh community.

The term 'Nirankari' signifies the formless. Its objective was to inculcate in the Sikhs of the teaching of Guru Nanak and later Sikh Gurus. He taught that women should not be treated as unclean at child birth. He advised his disciples not to use astrology or horoscopes in setting the time for ceremonies; the dowry should not be displayed at marriages.⁷ They also prohibited the

use of wine, tobacco and flesh which are not useful for healthy living were known. Social agenda of the movement was aimed at the emancipation of women, widow remarriage, female infanticide and denunciation of polygamy. Nirankaris led a crusade for emancipation of women and opposed purdah. After his death (1855), Baba Darbara Singh fervently continued the Nirankari Mission and entitled as *Nirankari Chalen De Chitha* written in Gurumukhi in the form of Hukumnama.⁸ This Hukumnama is a documentary evidence of the decline in the attitude of the contemporary Sikhs in their adherence and observance to the early Sikhs beliefs and practices (1856). He laid stress on Anand marriage⁹ and issued a Hukamnama. In 1861 first Anand marriage in Amritsar was thus performed of one Bhai Boota Singh with Bibi Karan Devi belonging to village Barnali.

The Nirankari Sikh movement parallels the Brahmo Samaj of Raja Ram Mohan Roy, infighting orthodoxy widow re-marriage particularly attracted its attention.¹⁰ *Sati* is prohibited smoking is forbidden for the Nirankaris. Nirankari are very much opposed to the show of dowry as they maintain that is intended for the use of the daughter and its exhibition to others is improper and useless. They simply read Gurbani¹¹ and sing Shabad¹² (Hymns) on the occasion of births, marriages and deaths. In Punjab Nirankaris were the first religious movement who raised their voice against the social evils regarding women.¹³ Nirankari reformers also contributed for the upliftment of women.

The Nirankari Sikh movement which condemned idol worship, caste system and all Brahmanical rituals parallels the Brahmo Samaj of Raja Ram Mohan Roy.¹⁴ The Nirankari

leaders are to Sikhism what Martin Luther was to Christianity, Swami Dayanand ti Hinduism.¹⁵ They opposed so many customs like sati, dowry etc. widow remarriage particularly attracted its attention. They asked their follower, by issuing Hukamnamas, to abandon the practice of treating female child as unclean at the time of birth. On the whole, the women of Punjab had an equal share in the re-building of India through Nirankari movement and played a very crucial role in these Socio-religious reform movements.

References:

1. Rudolf Heberle, “*Social Movements: Types and Functions of Social Movements*” in David L.Sills (ed) *International Encyclopedia of Social Science*, Macmillian Company, New York, 1968, p-438
2. Kenneth W Jones, *The New Cambridge History of India: vol-1 Socio-Religious Reform Movements in British India*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, pp-1-2
3. Kenneth W Jones, *Arya Dharm: Hindu Consciousness in the 19th century Punjab*, Manohar, 1989, p-xii.
4. Garaldine Forbes, *The New Cambridge History of India: Women in Modern India*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, pp-14-18
5. G.S.Dhillon, *Character and Impact of the Singh Sabha Movement on The History Of Punjab*, Ph.D. Thesis, Punjabi University Patiala, 1973, pp-32-37.
6. Dr. Man Singh Nirankari, *The Nirankari*, edited by Ganda Singh, *The Singh Sabha and other Socio-Religious Movements in the Punjab (1850-1925)*, Publication Bureau, Punjabi University, Patiala, 1997, p. 2.
7. Kenneth W. Jones, *The New Cambridge History of India*, Socio-Religious Reform Movements in British India, Cambridge University Press, New York, 1994, p. 88.
8. Letter of command. For the time of GuruHargobind such documents were sent to sangats or Individuals, giving instrucation or requesting assistance.
9. The Sikh marriage ceremony. The Nirankari sect claims that it devised or recovered Anand Karaj earlier in the 19th century and that its example was copied by Singh Sabha for

the wider Panth. Eventually the Anand Marriage Act which laid down a specific order for Sikhs was passed in 1909.

10. Kenneth W. Jones, *The New Cambridge History of India* , p. 7.
11. Strictly speaking gurbani refers to the Gurus' works recorded in the Adi Granth. It can also apply, however to the bhagat bani.
12. Word Shabad for Nanak revelation which communicates the message of the nam (the divine name). the word is uttered by mystical Guru to the believer who there by perceives the nam around and within him/her.
13. *The New Cambridge History of India*, p. 10.
14. Khushwant Singh, *A History of The Sikhs*, Oxford,1963, p-123.
15. Ganda Singh, *The Singh Sabha and Other Socio-Religious Movements In The Punjab, 1850-1925*, Punjabi University Patiala,1997, p-10.

ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ

*ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ

ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਨੇ ਕਲਾ ਖੇਤਰ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਨੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਦੀ ਕਬਰ 'ਚੋਂ' (1985), ਅਵੱਗਿਆ (1987), ਦਰਦ ਪਿਆਦੇ ਹੋਣ ਦਾ (1998), ਕਾਮੇਸ਼ਵਰੀ (1990), ਆਸ਼ਰਮ (2005), ਮਾਂ (2008), ...ਤੇ ਮੈਂ ਆਇਆ ਬੱਸ (2013) ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰ ਸਥਾਪਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਲੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ 'ਪਿਆਦਾ' ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਾਡਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਚਹੇਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ 'ਆਮ ਆਦਮੀ' ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੱਟਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਬਣ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸਕੇ। ਉਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ, ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਅਰਥੀ ਅਤੇ ਬਹੁਪਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਹਰ ਹੈ।

ਡਾ. ਹਰਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ-

ਸਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੂਖਮ, ਤੀਖਣ ਅਤੇ ਨਿੱਗਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਮਾਨਵੀ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਹ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।¹

ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਕਾਮੇਸ਼ਵਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਥੀਮਿਕ ਵਿਸਥਾਰ ਵੱਲ ਵੇਖੋ-

ਕੀ ਹੈਂ ਤੂੰ,
ਤੇ ਕੀ ਹਾਂ ਮੈਂ,
ਇਹ ਹਰ ਵਾਰ ਕੁੱਝ ਨਵਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ,

* ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰਲੁਜ਼ ਕਾਲਜ, ਚੱਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਬਖ਼ਸ਼, ਮੁਕੇਰੀਆਂ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ)

ਰਿਐਲਿਟੀ ਕੀ ਹੈ?²

ਸਵੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਮ ਅਤੇ ਕਾਮੇਸ਼ਵਰੀ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।
ਸ਼ਿਵ-ਰਤੀ-ਪਾਰਵਤੀ-ਬ੍ਰਹਮ-ਕਾਮਨਾ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮਿੱਥ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ
ਤਲਾਸ਼ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ
ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ 'ਮਾਂ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਮਮਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ

ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਵੀਂ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਹੈ।³

'ਮਾਂ' ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਪਣ ਹੈ ਇਹ-

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ

ਸੂਰਜ ਮਾਂ

.....

ਤੇਰੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ⁴

ਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ,
ਓਵੇਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਗੁਣਗੁਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਮਾਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਂ
ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਹੀ ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਮਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕਾਰਜ
ਜਿਵੇਂ ਘੜੀ ਭੰਨਣੀ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ, ਫੁੱਲ ਪਾਉਣੇ, ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਲਿਖਾਉਣਾ, ਪੁੰਨ
ਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਗਤੀ ਕਰਾਉਣੀ ਆਦਿ-ਆਦਿ। ਮਾਂ ਨੇ ਜੋ ਲਾਡ-ਪਾਲ ਕੇ, ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਪਾਣੀ ਵਾਰ ਕੇ, ਸੌ ਮੰਨਤਾਂ ਮੰਗ
ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਤ ਮਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਜਾਂਦੀ
ਹੈ-

ਹੁਣ ਬੈਠਾ ਹਾਂ,

ਗੰਗਾ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਪਾਣੀ ਅੱਗੇ

.....

ਤੇਰਾ ਨਾਮ

ਆਪਣੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ⁵

ਸਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਦੇ ਤਨ-ਮਨ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਵੀ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਔਰਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ।

ਕਵੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ 'ਆਹ' ਬਣ ਕੇ ਪਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ। ਇੱਕ ਨਿੱਕੇ ਕਣ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੱਕ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੈ-

ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ

ਕਣ-ਕਣ

ਕਿਰਨਾਂ

ਸਭ ਕੁੱਝ

ਤੇਰੇ ਕਾਰਨ ਮਾਂ⁶

ਸਵੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਸਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਉਸਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਹੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਲਈ ਮੈਟਾਫਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ ਸਗੋਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ, ਔਰਤ ਦੀ ਦੇਹੀ, ਰੂਹਾਨੀਅਤ, ਰੂਪ, ਰਹੱਸ, ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਚੰਚਲਤਾ, ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਲਾਵਾਂ, ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ, ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ, ਨਿਰਤ ਕਲਾ ਅਤੇ ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਮੂਰਤ-ਸਮੂਰਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਮੇਸ਼ਵਰੀ ਇੱਕ ਨਾਇਕਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਵੀ ਜਿਸਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ, ਭਾਵਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਲਈ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸੈਂਕੜੇ ਬਿੰਬ ਤਲਾਸ਼ਦਾ ਉਹ ਕਈ ਫਿਲਾਸਫਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ-

ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨਿਆਂ

ਵਿਯੋਗਿਆ

ਹਿੱਸਾ ਹਾਂ ਤੇਰਾ

.....

ਤੇਰਾ ਫਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ⁷

ਸਵੀ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪਰਮ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਾਮੇਸ਼ਵਰੀ, ਤ੍ਰਿਪਤ ਸੁੰਦਰੀ, ਲਲਿਤਾ, ਸ਼ਿਵ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਤਿੰਨ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਰੀ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਇੱਕ ਮਰਦ ਹੋ ਕੇ ਨਾਰੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਮਰਦ ਆਪਣੇ ਮਰਦਊਪੁਣੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਨਾਰੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਵੀ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹੀ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਘੱਟ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਸੰਬੰਧੀ ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖੋ-

ਏਨਾ ਸਫਰ ਤਹਿ ਕਰਕੇ
ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਦੇਹ
ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ ਕਾਗਜ਼ ਬਣਕੇ
ਹੁਣ ਤੂੰ ਚੁੱਕ
ਸੁੱਚੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਕਾਨੀ
ਤੇ ਲਿਖ
ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ।⁸

ਕਵੀ ਨੇ ਨਾਰੀ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਖੂਬ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਪਹਾੜ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ ਦੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ-

ਹੋ ਸਕਦੈ
ਪਤੀ ਨੇ ਦੁਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ
ਜਾਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੇ
ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। (ਕਵਿਤਾ 'ਉਹ ਪਾਗਲ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ')

ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਵੇਖੋ-

ਉਹਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਖਿੱਚ ਕੇ
ਇੱਕੋ ਬਰਸਟ ਨਾਲ
ਢੈਅ-ਢੇਰੀ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋ ਸਕਦੈ
ਤੇ ਉਸਦੇ ਉਹੋ ਵੈਣ
ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਜੂਨ ਪਏ ਹੋਣ।⁹ (ਕਵਿਤਾ 'ਉਹ ਪਾਗਲ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ')

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾੜੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁੱਖ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ, ਚਾਹੇ ਪਤੀ ਸੀ ਜਾਂ ਭਰਾ, ਸੇਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਲੱਗਾ।

ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਅਵੱਗਿਆ** ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਕਰਫਿਊ’ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਔਰਤ, ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਕਹਿਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-

ਬੱਚਾ ਦੁੱਧ ਮੰਗਦਾ ਹੈ

ਮਾਂ ਬੇਵੱਸ ਹੈ

ਬਾਪ ਬਾਹਰ ਝਾਕਦਾ ਹੈ

ਗੋਲੀ ਸੂਕਦੀ ਛਾਤੀ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।¹⁰ (ਕਵਿਤਾ ‘ਕਰਫਿਊ’)

ਕਵੀ ਸਵੀ ਨੇ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੇਹ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਸਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ, ਦੇਹ ਦੇ ਚਿਹਨ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਖੰਡਿਤ ‘ਸ਼੍ਰੇ’ ਦੀ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਾਂ, ਆਸ਼ਰਮ, ਕਾਮੇਸ਼ਵਰੀ ਅਤੇ ਦੇਹੀ ਨਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਖੰਡਿਤ ਆਤਮ ਦੀ ਇਸ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਮਿੱਥਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦਾ ਅੱਧਾ-ਨਾਰੀਸ਼੍ਵਰ ਸਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ‘ਪਰ’ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ-

‘ਰਾਂਝਾ ਰਾਂਝਾ ਕਰਦੀ ਨੀ ਮੈਂ

ਆਪੇ ਰਾਂਝਾ ਹੋਈ’

ਵਰਗੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸੰਵਾਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਪਰ ਵਿੱਚ ਰਚ-ਮਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਾਡਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਔਰਤ ਦੇਹ ਦੇ ਪੁਰਖ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਨਾਰੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਮਾਡਲ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ...ਤੇ ਮੈਂ ਆਇਆ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਤੇਰਾ ਚਿਹਰਾ’ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਸਾਡੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਬਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸਦੇ ਸੁੰਦਰ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲ ਤੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਦੌਰ ਤੱਕ ਦੀ ਵਿਕਾਸਧਾਰਾ ਦੇ ਅਹਿਮ ਪੜਾਅ ਵੀ ਹਨ-

ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ
ਅਖੀਰਲੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਖੜੀ,
ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ
ਸਭਿਅਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਦੇਹ

ਕਵੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਧਰਤੀ-ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ।

ਸਵੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਅੱਜ ਦੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀ ਜਦੋਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਸੀਹ ਗਿਆਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ/ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ-

ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ
ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਫੂਕ ਮਾਰਕੇ ਦਿੱਤਾ
ਵਰ ਪੁੱਤਰ ਧਨ ਦਾ।¹¹

ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਮਤਾਮਈ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਔਰਤ ਮਨ ਦੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਸਦਕਾ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਵੀ ਔਰਤ ਵਰਗੀ ਨਿਮਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕਵੀ ਆਪਣੀ 'ਕਨਫੈਸ਼ਨ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਕੇਵਲ 'ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ' ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਲਈ 'ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ' ਨਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਚੱਲੀ। ਮਰਦ ਨੇ 'ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ' ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਵਰਤ ਲਿਆ, ਜਦੋਂ ਮਨ ਭਰ ਗਿਆ ਗੁਲਾਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਇਸਤਰੀ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਾਣੇ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ-

ਲੱਖਾਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਚੱਲਦੇ-ਚੱਲਦੇ
ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਇੱਥੇ।¹²

ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ, ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕੇਵਲ ਉਸਦਾ ਰੂਪ ਹੀ

ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਮੇਂ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਉਸਦੇ ਮੁੱਢਲੇ/ਪੱਕੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਚੱਕੀ ਸਦਾ ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਕਵੀ ਦਾ ‘ਅਵੱਗਿਆ’ ਸੰਕਲਪ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ‘ਐਡਮ’ ਅਤੇ ‘ਈਵ’ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਰੱਬ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਫਲ ਖਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ‘ਅਵੱਗਿਆ’ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਜਾਂ ਛੋਟਾ ਇਸ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਵੱਗਿਆ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸਤੇ ਸਮੱਗਰ ਅਸਤਿਤਵ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ, ਸ਼ਰੀਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖੋਂ ਵਿਰਾਟ ਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵੀ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਧਿਆਤਮ ਜਗਤ ਵਾਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸ਼ਰੀਰਕ/ਇਸ ਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ—

ਮੈਂ
ਤੇਰੀ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹਾਂ
ਤੂੰ ਅਕਾਲਕ ਮਹਾਂਗੋਸੀ
.....
ਤੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਜਾਇਆ
ਤੇਰਾ ਉਪਾਸ਼ਕ।¹³

ਸੋ, ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਸਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅੰਦਰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਸੀਹ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰੀ ਜਨਮਦਾਤੀ ਹੈ, ਜਗ-ਜਨਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਝੱਲ ਕੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਛਾਈ ਤੇ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪਾਸਾਰਾ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨਾਰੀ ਕਰਕੇ ਹੈ।

ਇਸ ਜਰੂਰੀ ਅੱਧੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਔਖ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੁੱਗ ਸੀ, ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਾ। ਘਰ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਰ ਕੇ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਵੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਦਾ ਕਾਲ-ਅਕਾਲ ਤੱਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਨੇ ਖੂਬ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਬਾਕੀ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਲੱਗ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਅਨੋਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਅਨੋਖਾਪਨ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਫ ਦਿਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ **ਅਵੱਗਿਆ** ਅਤੇ **ਆਸ਼ਰਤ** ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸਨੇ ਵੱਖਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖੇ ਹਨ। ‘ਸੁਣ ਰਾਜਾ ਜਨਮੇਜਾ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

ਸੁਣ ਕੇ ਹੁਣ

ਧਰਮ-ਸਿਆਸਤ, ਅਧਰਮ ਦੰਗੇ

ਜਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅੜ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਣ ਕੇ ਜਨੂੰਨੀ ਸਾਨ੍ਹ।

ਕੁੱਝ ਕੁ ਲੇਖਿਕਾ ਨਾਰੀਆਂ ਨੇ ਔਰਤ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਅਜੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਇੱਕ ਮਰਦ ਹੋ ਕੇ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਮਰਦ ਲੇਖਕਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ‘ਭੋਗੀ ਵਸਤੂ’ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਕੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਸਵੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ।

ਕਵੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਾਰੀ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੰਚਾਲਿਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਅਧੂਰਾ ਹੈ, ਬੇਰਸ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਹਰਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਕਾਵਿ, ਚਿੰਤਨ : ਪੁਨਰ-ਚਿੰਤਨ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ 11
2. ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ ਵਿਕਾਸ, ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਕਾਵਿ : ਪੁਨਰ-ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 18
3. ਭੂਮਿਕਾ, ਮਾਂ, ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ, ਪੰਨਾ 8
4. ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ, ਮਾਂ, ਪੰਨਾ 19
5. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ 26
6. ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ, ਆਸ਼ਰਮ, ਪੰਨਾ 43
7. ਡਾ. ਵਨੀਤਾ, ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਕਾਮੇਸ਼ਵਰੀ, ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਕਾਵਿ, (ਸੰਪਾ.) ਡਾ. ਹਰਜੋਧ

ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 77

8. ਕਨਫੈਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 32
9. ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ, ਉਹ ਪਾਗਲ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ, ਅਵੱਗਿਆ, ਪੰਨਾ 69
10. ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ, ਕਰਫਿਊ, ਅਵੱਗਿਆ, ਪੰਨਾ 24
11. ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ, ...ਤੇ ਮੈਂ ਆਇਆ ਬੱਸ, ਪੰਨਾ 61-62
12. ...ਤੇ ਮੈਂ ਆਇਆ ਬੱਸ, ਪੰਨਾ 84
13. ਕਾਮੇਸ਼ਵਰੀ, ਪੰਨਾ 25-26

1947 ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ: ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਦੀ ਕਥਾ ਸੰਵੇਦਨਾ

*ਬਲਵੀਰ ਕੌਰ

ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਨੇ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਹੰਢਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ 20 ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੰਮਣ ਭੋਇ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੀ ਗਈ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਕੋਮਲ ਮਨ ਤੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਇੰਨਾ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਦਰਦ ਉਸ ਨੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣਿਆਂ ਨੇ ਹੱਡੀਂ ਹੰਢਾਇਆ। ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਟਵਾਰੇ ਨੂੰ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪਕੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਇਕ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਵੰਡ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋਏ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਆਦਿ। ਇਸ ਵੰਡ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੋਲ ਧਰਮ ਨੇ ਨਿਭਾਇਆ। ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗੇ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਏ, “ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲੈ ਕੇ ਰਹਾਂਗੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ। ਰਹਿੰਦੀ ਖੁੰਹਦੀ ਕਸਰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਫਸਾਦਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹਾਲਾਤ ਇੰਨੇ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾਨਾਜੰਗੀ ਦਾ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।”¹

ਲੇਖਿਕਾ ਦੀਆਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ‘ਮੋਰ ਤੇ ਮੋਰਾਂ ਵਾਲੀ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਲੇਖਿਕਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, “ਉਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਸਦਾ ਸੀ। ਪਾਰ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਪਿੰਡ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਚੁਬਾਰਿਆ ਵਾਲਾ, ਪਿਆਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲਾ।”²

* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਮਾਹਿਲਪੁਰ।

ਇਹ ਵੰਡ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਲੰਕ ਹੈ, ਇਸ ਵੰਡ ਵਿਚ ਸੱਧਰਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਘਾਣ ਹੋ ਗਿਆ, “ਜਦੋਂ 1947 ਦਾ ਅਗਸਤ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਜਾੜੇ ਪੈ ਗਏ। ਭਾਰੀ ਵੱਢ-ਕੱਟ ਹੋਈ। ਭੈਣ ਸ਼ੀਨਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਦਾ ਹੁਸਨ-ਜੁਆਨੀ ਉਹ ਦੇ ਮੋਰਾਂ ਸਣੇ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਮਾਪੇ ਵੱਢ-ਟੁੱਕ ਸੁੱਟੇ। ਘਰ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦੀ ਫੁੱਲਾਂ ਵਰਗੀ ਰੂਹ ਲੂਹ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਕਲ-ਮ-ਕਲੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ। ਏਥੇ ਉਹ ਦਾ ਕੀ ਰਖਿਆ ਪਿਆ ਸੀ? ਇਕ ਉਜੜਿਆ-ਪੁਜੜਿਆ ਕੌੜੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲਾ ਚੱਕ।”³

ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ, ਔਰਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਉੱਜੜੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਜਤ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰੋਲ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਇਥੇ ਲੇਖਿਕਾ ਸੰਕੇਤ ਪੱਖੋਂ ਮੋਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉੱਜੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਪਨਾਹਗੀਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ, “ਕਾਵਾਂ ਰੋਲੀ ਪਾਂਦੇ ਪਨਾਹਗੀਰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਭੈਣ ‘ਸ਼ੀਨਾ’ ਤੀਹ ਸਾਲ ਜੀਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਰੋਂਦੀ, ਆਪਣੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ। ਏਨੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮੋਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਾ ਦੇਖੀ। ਨਾ ਕੋਈ ਆਪਣਿਆਂ ਵਰਗਾ ਮਿਲਿਆ। ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਏਸ ਪਰਾਈ ਥਾਂ ਆ ਕੇ ਉਹ ਨੇ ਸਾਹ ਤਾਂ ਥੋੜੇ ਲਏ ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਟੋਰੇ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਥਰੂਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਰੋਹੜ ਛਡਿਆ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਤੇ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸੀ।”⁴ ਇਹ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਜਾ ਸੀ ਜੋ ਵੰਡ ਵਿਚ ਉੱਜੜ ਕੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ ਸ਼ੀਨਾ ਜੀਉਂਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਜਿਸਮ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਲੱਗੇ ਜ਼ਖਮ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹਦਾ ਘਰ ਵੀ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨਫਰਤ ਹੋ ਗਈ।”⁵ ਇਸ ਵੰਡ ਨੇ ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜ ਦਿੱਤੇ। ਵੰਡੇ ਗਏ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵੀ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਾਹਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਬਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, “ ਅਗਲਾ ਸਵਾਲ ਬੇਵਤਨ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਫਸੀਆਤੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ

ਸੀ। ਉਹ ਫੇਰ ਤਲਖ ਹੋ ਗਈ। ਲੋਕੀਂ? ਕਿਹੜੇ ਲੋਕੀਂ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਜੋ ਬਚ ਰਹੇ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਥੇ ਰਹੇ? ਉਹ ਤਾਂ ਪਨਾਹਗੀਰ, ਰਫਿਊਜੀ, ਮਹਾਜਰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪ ਵਾਸੀ ਹੋ ਗਏ... ਬੇਪਛਾਣ, ਬੇ ਸ਼ਨਾਖਤ, ਬੇ-ਮਕਾਮ, ਹਜ਼ੂਮ ਦਾ ਹਜ਼ੂਮ, ਖੋਰੇ ਕਿਹੜੀ ਮਖਲੂਕ... ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੱਖ ਨਾ ਪਿਆ।”⁶ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕਤਲ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, “ਉਹ ਵੇਲਾ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕੀ ਮੂਲੀ ਗਾਜਰ ਵਾਂਗ ਵੱਢ-ਵੱਢ ਸੁੱਟੇ ਗਏ। ਘਰ ਮਕਾਨ ਬਸਤੀਆਂ, ਪਿੰਡ ਉਜਾੜੇ। ਗ਼ੈਰਤਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋਈਆਂ...”⁷

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਾ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸ ਵਖਤ ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਾਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ। “ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਘਟਨਾ ਨੇ ਐਨੇ ਡੂੰਘੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਟਵਾਰੇ ਨੇ। ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਗਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਗਣਾ ਪਿਆ।”⁸ ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਫਰਨਾਮੇ ‘ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਲ’ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਜਦ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਗੱਡੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਆਈ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਵਰਤ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਖਲੋ ਗਏ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰਦੇ ਉੱਪਰ ਕੋਠਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਸੌਂ ਰਹੇ.. ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗੱਡੀ ਵਲ ਗਿਆ ਤੇ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਸੜ ਰਹੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਲ। ਸਾਰੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕੋਠਿਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ।”⁹

ਉੱਜੜ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਵੰਡ ਕਦੇ ਵੀ ਭੁਲਾਉਣਯੋਗ ਹਾਦਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, “ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਸਵਾਲ ਆਇਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ, ਮਤਲਬ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ੈਅ ਜਾਂ ਕੈਫੀਅਤ ਏ ਜੋ ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੀ ਏ ਜਾਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀ ਏ?”¹⁰ ਅਫਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਨਾਹਗੀਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕਾਂਢ ਹੈ, “ਮੈਂ ਏਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਬੇ ਪਨਾਹ ਸ਼ਹਿਰੀ

ਹਾਂ। ਇਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕੈਟੇਗਰੀ ਏ। ਪਨਾਹਗੀਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਕੌਮ ਏ ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਬੇਪਨਾਹਾਂ ਦੀ ਕੌਮ ਵਧ ਰਹੀ ਏ।”¹¹

ਇਸ ਵੰਡ ਪਿੱਛੇ ਧਰਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਤਿੰਨੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖੂਨ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਹੋ ਗਏ। ‘ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਧ ਕਤਲ ਹੋਏ ਇਸ ਕਤਲ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਤੱਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਤਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ, ਮੁਸਲਿਮ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਕੜੀ ਹਿੰਦੂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੇ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।’¹²

ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ‘**ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਚਾਂ**’ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰ ਮਾਲਕਮ ਡਾਰਲਿੰਗ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਫਿਰਕੂ ਭਾਵਨਾ ਜਿੰਨੀ ਖਤਰਨਾਕ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਮਿਜ਼ਾਜ਼ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇਕ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੋ ਘੱਟ ਸਿਰੜੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਰਸਪਰ ਏਕਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜੋਸ਼ੀਲੇ, ਮਾਨ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।”¹³ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕੱਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਖੂਨ ਨਹੀਂ ਡੁੱਲਿਆ ਤਿੰਨੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, “ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਰਾ ਦੀ ਧੀ। ਤਾਏ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਰਜਾ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ, ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਆਪਣਾ ਟੱਬਰ ਕਬੀਲਾ... ਸਰਹੰਦ ਨਹਿਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਖਿਲਰ ਗਿਆ..”¹⁴ ਇੰਨੀ ਜਿਆਦਾ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਹੋਈ ਕਿ ਦਰਿਆ ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਰ ਗਏ। ਲੋਕ ਵਹਿਸ਼ੀ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਵੰਡ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਔਰਤ ਸੀ, ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਲ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰੀਫ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬੁਰਕੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਲਾਹੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨੰਗਿਆਂ ਤੋਰਨੇ

ਦੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਜਬਰ ਜਨਾਹ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਣ ਲਈ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।”¹⁵ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਤਾਇਆ ਇਕ ਕੁੜੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। “ਮੇਰਾ ਤਾਇਆ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਖਬਰੇ ਕੀਹਨੂੰ ਕੀਹਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਆਪ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਇਕ ਬਾਂਹ ਉੱਥੇ ਕਿੱਧਰੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਹੋਰ ਕਈ ਬਾਹਵਾਂ, ਭਰਾ ਵੀ ਤੇ ਬਾਂਹ ਹੀ ਹੋਂਦਾ ਏ। ਤਾਏ ਦੇ ਛੇ ਜਵਾਨ ਭਰਾ, ਇਕੋ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਬੂਟੇ, ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਸਾਂਝੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦੇ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੱਝਾਂ ਗਾਈਆਂ, ਦੁੱਧ ਦੇ ਗੜਵੇ, ਲੱਸੀ ਦੇ ਛੰਨੇ, ਮੱਖਣਾਂ ਦੇ ਪੇੜੇ ਤੇ ਵਿਹੜਾ ਭਰਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ, ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਵਰਗ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਤਾਇਆ ਉਸ ਜੰਨਤ ਦੇ ਲੁੱਟ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।”¹⁶ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਕਤਲੇਆਮ ਕਿਸੇ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, “ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਸਮੇਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ 600 ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।”¹⁷

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ 20 ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਵੰਡ ਦੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਮਾਰੀ ਤੇ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਵੀ ਜਾਣਾ ਸੀ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਨਾ ਗਈ ਹੁੰਦੀ, ‘ਬਸ ਧੀਏ ਆ ਗਏ ਸਾ ਆਈ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਚੰਗਾ ਸੀ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਤੈਨੂੰ ਨਾਨਕਿਆ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ-ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਵੀ ਕਿੱਥੇ ਬਚਣਾ ਸੀ...।’¹⁸

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਿਫਿਊਜੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲਣਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਕੈਂਪਾਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸਨ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਨੰਬਰਦਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਨਗਰ ਦੇ ਰਿਫਿਊਜੀ ਕੈਂਪ ਤਕ ਹੀ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਿਜਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।”¹⁹ ਤਾਇਆ ਉਹਨਾਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੱਢ ਟੁੱਕ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ‘ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਤਾਏ ਨੂੰ ਕਾਂਬਾ ਜਿਹਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਤਾਇਆ ਉਸ ਹੋਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ, ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ, ਭਰਜਾਈਆਂ, ਭਾਣਜੀਆਂ, ਭਤੀਜੀਆਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ

ਨੇ ਜੋ ਨਹਿਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਈਆਂ।’²⁰ ਤਾਏ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ,ਭਰਜਾਈਆਂ ,ਭਾਣਜੀਆਂ,ਭਤੀਜੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਔਰਤ ਤਸੱਦਦ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਜੋ ਖਮਿਆਜਾ ਭੁਗਤਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਭੁਗਤਿਆ।‘ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਸਤ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਹੈ।ਤਿੰਨ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਢੋਲ ਵਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਤਕੜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਹੀਰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।’²¹ ਲੋਕ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਨੱਠ ਗਏ ਸਨ।ਕੈਪਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਛੜਿਆ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਵਿਰਲਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਏ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਬੱਚਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, “ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਣਿਆ, ਕੈਂਪ ਦੇ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ ਉੱਤੇ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਬੋਲਿਆ।ਉਥੋਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਨਿਆਣੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਸਨ।ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿਆਣੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚ ਗਏ ਸਨ।...ਉਜੜੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਉਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ, ਫੇਰ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ,ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ।’²²

ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣੀ ਪਈ।ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਕੇ ਪਨਾਹਗੀਰ ਬਣ ਗਏ।ਜਿਹੜੇ ਰਫਿਊਜੀ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਸਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਕਤਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਅਸੀਂ ਇਹ ਸੋਚੀਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨੈਂ।ਇਹ ਰਫੂਜੀ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆ ਕੇ ਟਿਕੇ ਨੇ ਕੋਈ ਕਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮੀ ਲਿਆਉਣਗੇ ।”²³ ਤਾਇਆ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਲਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ ਇਸ ਵੰਡ ਤੋਂ , “ਹੁਣ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਲੁੱਟਿਆ ਪੁੱਟਿਆ ਕੱਲਾ ਪਨਾਹਗੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ।”²⁴ ਇਸ ਵੰਡ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕੈਟਾਗਰੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਨਾਹਗੀਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ,ਇਹ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਜਮੀਨਾਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਤੇ ਉਜਾੜੇ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਾ ਬਚਿਆ, “ਮੈਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਬੇਪਨਾਹ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਾਂ ।ਇਹ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕੈਟੇਗਰੀ ਏ।ਪਨਾਹਗੀਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਇਕ

ਵੱਡੀ ਕੌਮ ਏ ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਬੇਪਨਾਹਾਂ ਦੀ ਕੌਮ ਵਧ ਰਹੀ ਏ।”²⁵ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਪਾੜਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, “ਮੁਸਲਮਾਨ ਥੋੜੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਦਯੋਗ, ਵਪਾਰ ਵਣਜ ਅਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਰਥਾਤ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ 186 ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਈਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ 108 ਦੇ ਮਾਲਕ ਗੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਸਨ।”²⁶ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਪੂਰਾ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ , ਜੇਕਰ ਨੇਤਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੰਡ ਰੋਕੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵੰਡ ਪਿੱਛੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਣ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 1849 ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੰਡ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਸਤਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, “1946 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਮਗਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਅਭਿਲਾਖੀ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।”²⁷ ਲੇਖਿਕਾ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਗਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਤੇ 47 ਵੀਂ ਵੰਡ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ ਉਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਭਾਰੂ ਰਿਹਾ, “ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਸਾਇਆ ਸਦਾ ਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਕਦੇ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ। ਮੁਲਕ ਦੀ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਹੋਈ, ਮੇਰਾ ਘਰ ਖੁੱਸ ਗਿਆ। ਘਰ ਦੀ ਥਾਂ ਕੀ ਮਿਲਿਆ? ਕੈਂਪ... ਪਨਾਹਗੀਰਾਂ ਦਾ ਕੈਂਪ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰਦੇਸ। ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਪਈ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਤਲਬ ਪਨਾਹਗੀਰ ਬਨਾਵਟੇ ਦਾ ਸੀ। ਇਕਨਾ ਦੇ ਘਰ ਖੋਹ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਤਨੋ ਬੇਵਤਨੇ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਲਕ ਵੰਡ ਲਿਆ ਸੀ।”²⁸

ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਸੋਚ ਇੰਨੀ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਨ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਇਕ ਪਲ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਰ ਜਾਫਰੀ ਪਰਾਇਰ ਨੇ ਇਸ ਤਿਆਗ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ

ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੈਂਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਸ ਵਪਾਰ ਦਾ ਫਲ ਹੜਪ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਘਿਰਣਤ ਗਿੱਧਾਂ ਵਾਂਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਕਿ ਮਰ ਰਹੇ ਪਸ਼ੂ ਕੋਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”²⁹

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਲੁੱਟ ਤੱਕ ਹੀ ਮਤਲਬ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, “ਫੇਰ ਅੱਗੋਂ ਵੰਡ ਦੀ ਸੋਝੀ ਸਿਆਸਤ ਚਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚੋਂ ਲੁੱਟ ਮਾਰਦਾ ਬਰਛਾ ਜੰਮਿਆ। ਖੋਰੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਜੋੜੇ ਈ ਸੀਗੇ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਦੋ ਕੌਮੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹਗੀਰਾਂ ਦੇ ਸਰਮਾਏ ਤੋਂ ਵੱਖ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਲੱਭੇ। ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੌਮੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਲਿਆ। ਪਰ ਲਹੂ ਦਾ ਰੰਗ ਉਹੋ ਰਿਹਾ ਤੇ ਲਫਜ਼ “ਸ਼ਹੀਦ” ਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਸਾਝਾਂ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਖੈਰ ਇਹ ਤਾਂ ਲੰਮੀ ਗੱਲ ਏ। ਏਥੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਤੇ ਮਹਾਜਰਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਅੱਜ ਵੀ ਜੀਉਂਦੀ ਏ।”³⁰ ਅਵਾਮ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, “ਪਰ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਇਕ ਹੋਰ ਈ ਦੁਨੀਆਂ ਸੀ ਇਕ ਪਰਦੇਸ ਜਿਹਾ ਏਥੇ ਪਾਰ ਨਾ ਦੋਆਬਾ ਸੀ, ਨਾ ਪਿੰਡ ਸਿੰਬਲੀ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ।”³¹ ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬੇਕਦਰੀ ਹੋਈ, “ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਨੇ ਬੜਾ ਸੰਤਾਪ ਵੇਖਿਆ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਸੀ। ਫੇਰ ਇਕ ਭੂਚਾਲ ਜਿਹਾ ਆਇਆ। ਮਾਪੇ ਮਰ ਗਏ ਜਾਂ ਮਰਨ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨੱਸ ਗਏ। ਲਵਾਰਸ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਰੁਲ ਗਈਆਂ।”³²

ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੂਸਰਿਆ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, “ਕੇਵਲ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਕਾਰਣ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਡੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਜਬਰਦਸਤੀ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।”³³ ‘**ਰਿਕਸ਼ਾ ਫਸ ਗਿਆ**’ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ

ਅਮਰੀਕਾ ਰਹਿ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ , “ਇੰਜ ਕੋਈ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਜਦੋਂ ਏਥੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਝ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਅੱਜ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਡਾਰੂਆਂ ਨੇ ਏਥੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੁਣ ਕੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਭੈੜ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਝਾੜਿਆ ਝੰਬਿਆ, ਸਗੋਂ ਬੇਫ਼ਿਕਰੀ ਨਾਲ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਦਾ ਮਾਲ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।”³⁴

ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਜਲ ਉਠਿਆ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਨੇ ਇਸ ਭਾਂਬੜ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ।²³ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਮੇਜਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “16 ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਦੂਜੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੌਂ ਸਕਦਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅੱਗ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਜਾਂ ਫਟੜ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।”³⁵

ਨਫਰਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿਸੇ ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਨਫਰਤ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਪੰਜਾਬ ਜਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਘ੍ਰਿਣਾ ਤੇ ਜਾਗਲੀਪੁਣੇ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦਾ ਖੋਲਦਾ ਕੜਾਹਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਜ਼ਹਿਰ ਨੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਫੌਜ ਤਕ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਖਸ਼ਪੁਣੇ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਗਿਰਾਉਣ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਕਤਲ ਤੇ ਲੁਟ-ਮਾਰ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਖੇਡ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ।”³⁶ ਲੁੱਟ ਖੋਹ ਨਾਲ ਲੋਕ ਝੱਟ ਅਮੀਰ ਬਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲੁੱਟ ਖੋਹ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ

ਦੀਨ ਇਮਾਨ ਸਭ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। “ਉਹਨਾਂ ਜ਼ਮਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਕੋਲ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਚੁੰਨੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਟੁੰਬ ਘੱਟ ਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ...ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਮੌਕਾ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹਿਦ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਉਹ ਡੀ ਟਰੈਕ ਹੋ ਗਏ ਨੇ।...ਕਰਾੜਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਔਰਤਾਂ ਪੀਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ...।”³⁷

ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਸੀ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਹੀ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ ਇਸੇ ਲਈ ਚਾਚਾ ਪਾਤਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਿੱਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਕੁਲਦੀਪ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, “ਨਹੀਂ ਮਜ਼ਾਕ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਾਕਾ, ਮੈਂ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰਾ ਸਿੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਅੱਧਾ ਕੁ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਹਾਂ।”³⁸ ਇਹ ਵੰਡ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ, “ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਨਫਰਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਮੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਕੇ ਪਾਲਿਆ। ਨਫਰਤ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਮੱਚੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਹੋ ਗਏ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜ ਗਏ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਆਪਣੀ ਗੁਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ। ਆਹੋ ਮੈਂ ਕੁਲਦੀਪ ਨੂੰ ਗੁਲਦੀਪ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਉਹਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ।”³⁹

ਵੰਡ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਪੁਣਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। “ਉਹ ਦੌਰ ਤਾਂ ਪਾਗਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ...ਆਪੇ ਇਕ ਪਾਗਲ ਜ਼ਮਾਨਾ...ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਪਾਗਲਖਾਨਾ ਛੱਡ ਗਿਆ।”⁴⁰

ਔਰਤ ਔਰਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਇਕ ਵਸਤੂ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਲ ਕੇ ਜਾਂ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਰ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢ ਕੇ ਤੇ ਬੇਪੱਤ ਕਰਕੇ ਮਾਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਮਨੋਮਾਜਰੀਆ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਲੋਥਾਂ ਦੀ ਭਰੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।”⁴¹ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ

ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, “ਇਕ ਬੇਬੱਸ ’ਕੱਲੀ ਕੁੜੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਹਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਰੋਪ ਕੀਤਾ ਪਈ ਕੁੜੀ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਖਬਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਮਿਟ ਗਿਆ।”⁴²

ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ , “ਇਹ ਕੁੱਝ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਪ ਕੀਤਾ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ।”⁴³

ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਭਿਆ ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ । ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਹੋਣ। “ਪਰ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਕੁੱਝ ਸ਼ੈਆਂ, ਮਤਲਬ ਜਵਾਨ ਔਰਤਾਂ ਚੁਗ ਚੁਗ ਕੇ ਡਕ ਲਈਆਂ ਸੀ, ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜਵਾਨ ਔਰਤ ਵਰਗੀ ਸ਼ੈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਬੈਡ ਹਿਸਟਰੀ..।”⁴⁴

ਇਸ ਵੰਡ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਇਕ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ, ‘ਗੱਲ ਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, “ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਦਿਨ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ । ਫੇਰ ਰਸਤੇ ਸੁੰਨੇ ਹੋ ਗਏ। ਕੈਂਪ ਭਰ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਕਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭੜੀਚ ਗਏ। ਕੁੱਝ ਦਫਤਰ ਖੁੱਲ ਗਏ। ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਹੋਵਣ ਲੱਗਾ। ਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਕੀ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ , ਕਿੰਨਾ ਉੱਧਰ ਕਿੰਨਾ ਏਧਰ, ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਮਕਾਨ , ਮਾਲ, ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ, ਬੇ ਮਜ਼ਹਬ ਸ਼ੈਆਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਪਰ ਇਕ ਸ਼ੈਅ ਹੋਰ ਸੀਰੀ। ਮਾਲ ਮਤਵਰਕਾ ਜਾਇਦਾਦ।”⁴⁵

ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਾਰੀ ਇਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ । “ਹਿੰਦ-ਪਾਕਿ ਵੰਡ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਦੁਖਾਂਤ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਲਈ ਕਦੇ ਨਾ ਰੁਕਣ ਵਾਲਾ ਨਾਸੂਰ ਹੈ। ਲਗਪਗ ਸੱਤ ਦਹਾਕੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਵੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰੇਤ-ਪਰਛਾਵੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਦੋਵਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਸੋਗੀ ਪ੍ਰਤੀਧੁਨੀਆਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।”⁴⁶ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਦੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਅਣ-ਮਨੁੱਖੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ

ਉਸ ਦੇ ਬਾਲ ਮਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਹਿਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਭੁੱਲਣਯੋਗ ਝਰੀਟਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਇਕ ਔਰਤ ਸੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਾਰੀ ਦੁਖਾਂਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। “ਗੈਰ ਮਤਵਰਕਾ ਕਿਸੇ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਬਜ਼ਾਈ ਹੋਈ ਔਰਤ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕਿੰਨੀਆਂ?”⁴⁷ ਵੰਡ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਕੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿੱਛੜ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਸਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਇਸ ਔਰਤ ਤਰਾਸਦੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ, “ਉਹੋ ਅਗਵਾ ਕੀਤੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਿੱਖ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਵੇਚੀਆਂ, ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਰੱਖੀਆਂ... ਔਰਤਾਂ ਲੱਖਾਂ ਜੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ। ਪਰ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਲ ਵਿਚ ਗਿਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ।”⁴⁸

ਹਿੰਦ-ਪਾਕਿ ਵੰਡ ਨਾਰੀ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੂੜਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਅਗਵਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸਹਿ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦੰਗਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। “ਤਾਹੀਉਂ ਬਾਰਡਰ ਉੱਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ... ਔਰਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ, ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਉਮਰਾਂ, ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਔਰਤਾਂ, ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਰੇਪ ਤੇ ਗਰੁੱਪ ਰੇਪ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਤੇ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸੀ।”⁴⁹

ਇਸ ਵੰਡ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਦੁਖਾਂਤ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:-ਚਮਲ ਲਾਲ ਨਾਹਲ(ਆਜ਼ਾਦੀ), ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਟ੍ਰੇਨ ਟੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ), ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ(ਖੱਬਲ), ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਦੁੱਗਲ(ਆਂਦਰਾ),ਮੰਟੋ(ਖੋਲ੍ਹ ਦੇ), ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ(ਸੋਨੇ ਦੀ ਇੱਟ ਤੇ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ)ਆਦਿ ।ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਅੱਜ ਆਖਾ ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਕਾਬਲੇ ਤਾਰੀਫ ਚਿੱਤਰਿਆ ਹੈ ,ਅਫਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ।ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਪਿੰਜਰ ਨਾਵਲ ਵੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਹੈ।ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੁੱਝ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਮਿਲ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਸਨ ਜੋ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਥਹੁ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗਾ।“ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਜਵਾਨ ਹਿਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਹ ਘਰੋਂ ਅਗਵਾ ਹੋਈਆਂ ।...ਪਰ ਏਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਕੋਈ ਵਾਲੀ ਵਾਰਸ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਾ ਲੱਭਿਆ ।ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਬਥੇਰੇ ਨਿਕਲ ਆਏ।ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰੇ ਕਿੱਥੇ ਲੈ ਗਏ।”⁵⁰

ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਉਧਾਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗਰਜ਼ਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਾਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੜਫਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।ਅਫਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਚੁੱਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਉਲਟਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਵਾਇਫਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।“ਦਾਤਾ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਤਹਿ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।”⁵¹

ਲੇਖਿਕਾ ਅਫਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਬੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੱਲਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੋਂ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆ ਸਕੀਆਂ।ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਕੋਠੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ।“ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕੱਦਸ ਫੈਅਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਜ਼ਾਦ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਭਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਟਿਕਟ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।...ਗਾਹਕ

ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਖਿੱਲਾਂ ਮਖਾਣੇ ਖਰੀਦਣ ਲੱਗੇ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਸੌਦਾ ਵੀ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉੱਪਰ ਦਾਤਾ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਕੇ ਥੱਲੇ ਉੱਤਰ ਜਾਂਦੇ...।”⁵²

ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਜਿਊਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਔਰਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮੁੜ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। “ਉਹ ਤਮੰਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੁੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਈ ਚਲੀਆਂ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।”⁵³

ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਬੇਸ਼ੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਬਖੀਏ ਉਧੇੜਦੀ ਹੈ ਕਿਵੇਂ ਧਰਮ ਦੇ ਮੌਹਤਬਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਪਾਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਕੁੱਝ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰਾਂ ਤੇ ਮਲੰਗਣੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਇਹ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। “ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਚਾਰ ਤਾਂ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਦਾਤਾ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਮਲੰਗਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰਲ ਗਈਆਂ। ਧਮਾਲ ਪਾਉਣੀ ਸਿੱਖ ਗਈਆਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਅੱਜ ਵੀ ਕੋਈ ਜਿਊਂਦੀ ਹੋਵੇ।”⁵⁴

ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ⁴⁷ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਟਵਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਟਵਾਰਾ, ਪੰਨਾ-8
2. ਮਾਈ ਅਨਾਰਾਂ ਵਾਲੀ, ਪੰਨਾ-68
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-7
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 70-71
5. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼, ਬੁਲਬੁਲੀਨਾ, ਪੰਨਾ-17

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-25
7. ਉਹੀ
8. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਟਵਾਰਾ, ਪੰਨਾ-8
9. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਲ, ਪੰਨਾ-72
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-25
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-26
12. ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਰੀਪੋਰਟ,ਆਲ ਪਾਰਟੀਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ,1928,ਪੰਨਾ-57
(ਉਧਰਿਤ)
13. ਸਰ ਮਾਲਕਸ ਡਾਰਲਿੰਗ,ਐਟ ਫਰੀਡਮਜ਼ ਡੋਰ,ਲੰਡਨ,1949,ਪੰਨਾ-12 (ਉਧਰਿਤ)
14. ਅਫਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼,ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਪੰਨਾ-77
15. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਲ, ਪੰਨਾ-76
16. ਅਫਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼,ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਪੰਨਾ-78
17. ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਬਾਂਚ ਰਿਕਾਰਡਜ਼,ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ
ਮਿਤੀ 8 ਸਤੰਬਰ,1947 ਫਾਈਲ ਨੰ. ਸੀ. ਐਫ.679-ਈ ਆਰ 48
18. ਅਫਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼,ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਪੰਨਾ-78
19. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਲ, ਪੰਨਾ-90
20. ਅਫਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼,ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਪੰਨਾ-77
21. ਉਕਤ ਫਾਈਲ ਨੰ. Lix/8 ਮਿਆਂਵਲੀ ਦੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਲਿਆਜ਼ੋਂ ਆਫੀਸਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-78
23. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਲ, ਪੰਨਾ-80
24. ਅਫਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼,ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਪੰਨਾ-78
25. ਅਫਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼,ਬੁਲਬੁਲੀਨਾ, ਪੰਨਾ-26

26. ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਪਰੋਸੀਡਿੰਗਜ਼, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ, ਜਿਲਦ 6, ਪੰਨਾ-186
27. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਟਵਾਰਾ, ਪੰਨਾ-67
28. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼, ਬੁਲਬੁਲੀਨਾ, ਪੰਨਾ-64
29. ਸਿਵਲ ਐਂਡ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜ਼ਟ, ਮਿਤੀ 10 ਸਤੰਬਰ, 1947 (ਉਧਰਿਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨਾ-126)
30. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼, ਬੁਲਬੁਲੀਨਾ, ਪੰਨਾ-64
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-64
32. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-72
33. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਟਵਾਰਾ, ਪੰਨਾ -125
34. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼, ਬੁਲਬੁਲੀਨਾ, ਪੰਨਾ-85
35. ਸਰ ਫਰਾਂਸਿਸ ਟੁਕਰ, ਟਾਈਲ ਮੈਮੋਰੀ ਸਰਵਜ਼, ਪੰਨਾ -431
36. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਟਵਾਰਾ, ਪੰਨਾ -115
37. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼, ਬੁਲਬੁਲੀਨਾ, ਪੰਨਾ-114
38. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-115
39. ਉਹੀ
40. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-116
41. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੇਲ, ਪੰਨਾ-77
42. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼, ਬੁਲਬੁਲੀਨਾ, ਪੰਨਾ-117
43. ਉਹੀ
44. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 118
45. ਉਹੀ
46. ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦਾ ਕਥਾ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਪੰਨਾ-64

47. ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਤੌਸੀਫ਼, ਬੁਲਬੁਲੀਨਾ, ਪੰਨਾ-119
48. ਉਹੀ
49. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-11
50. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-119
51. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-120
52. ਉਹੀ
53. ਉਹੀ
54. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-121

ਸੋਭਾ:ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

*ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ

ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪ੍ਰਸਿਧੀਆਂ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੰਬੀ ਘਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮੱਧਵਰਗੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਸਵੈ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸੋਭਾ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਚਰਚਿਤ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨਾਟਕ ਲਿਖਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ‘ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਨਿਖੇੜ ਤੇ’, ‘ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦੀ ਪਕੜ’, ‘ਕੰਮ ਕਿ ਘੜੰਮ’, ‘ਅਨੀਤਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ’, ‘ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਭਾਗ’, ਅਤੇ ‘ਸੋਭਾ’ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਏ ਹਨ। ਉਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਵਰਗੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਨਾਟਕ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਨਿਘਾਰ ਦੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ‘ਸੋਭਾ’ ਨਾਟਕ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਸੱਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਮਰਦ ਪਾਤਰ ਹੀ ਹਨ।

ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸੋਭਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਬੈਂਕ ਅਫਸਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਬਲਵੰਤ ਇਨਕਮਟੈਕਸ ਅਫਸਰ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੋਭਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ

* ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਡੀ.ਏ.ਵੀ.ਕਾਲਜ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋਭਾ ਦੀ ਭੈਣ ਰਸ਼ਮੀ ਜੋ ਕਿ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਮੇਰੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਰਮੇਸ਼ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਫੌਜ ਵਿਚ ਕੈਪਟਨ ਹੈ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੋਭਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਤਕਰਾਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸਾਲੀ ਇਕ ਨੌਕਰਾਣੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ।

ਬਲਵੰਤ ਇਕ ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਫਸਰ ਹੈ ਜਦਕਿ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸੋਭਾ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਸੋਭਾ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚੋਂ 50000 ਰੁਪਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਸੋਭਾ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਸੋਭਾ ਨੇ ਇਹ ਪੈਸੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵਿਚ ਹੀ ਲਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੋਭਾ ਇਕ ਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਗਰੋਵਰ ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਗਲਤ ਕੰਮ ਬਲਵੰਤ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰੇ ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਸੋਭਾ ਕੋਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ:

“ਬਲਵੰਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪੁੱਛਾ?.....। ਮੈਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪੈਸੇ ਕਿਥੋਂ ਆਏ ਨੇ ਤੇ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤੇ ਨੇ।”¹

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਟਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਬਲਵੰਤ ਦੀਆਂ ਪੁੱਠੀਆਂ - ਸਿੱਧੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਮਰਦ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਲਮਾਰੀ ਫਰੋਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ:

“ਇਹ ਘਰ ਮੇਰਾ ਵੀ ਉਨਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਤੁਹਾਡਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫੋਲਾ ਫਾਲੀ ਕਰਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲੋ।”²

ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਤਰ ਕਰਤਾਰੋ ਵੀ ਮਰਦ ਵਿਰੋਧੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਮਰਦ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸੋਭਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਧੀਕੀ ਬਾਰੇ ਲਤਾੜਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਖਾਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮਰਦ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਮੇਰੀ ਘਰ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਸੋਭਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਮੋਹ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਖਾਤਰ ਝੁਕਦੇ ਹੋਏ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਸੋਭਾ ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਆਖਦੀ ਹੈ:

“ਮੈਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮਾਰੋ, ਕੁਟੋ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਹੋ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਲਾਕ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਬਸ ਇਕੋ ਖੈਰਾਤ ਮੰਗਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੱਧਾ ਖਰਚਾ ਤੁਸੀਂ ਦੇਵੋ। ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਾ ਲਵਾਂਗੀ।”³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਭਾ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਅੱਗੇ ਤਰਲੇ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੋਭਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਟਕਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਰਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਰਮੇਸ਼ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ। ਰਮੇਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਮੇਰੀ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਰਮੀ ਵਿਚ ਅਫਸਰ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਸ਼ਮੀ ਸੋਭਾ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤੀ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨੌਕਰਾਣੀ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਉਸਦਾ ਸਾਂਝਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਥੇ ਉਸਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਭਾ ਰਸ਼ਮੀ ਦੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ:

“ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਉੱਚ ਨੀਚ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਾਲੇ ਚਿੱਟੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਟੂਡੈਂਟ ਦੀ ਗਲ ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ।”⁴

ਬਲਵੰਤ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਰਮੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੋਲਾ -ਭਾਲਾ ਦੱਸ ਕੇ ਰਸ਼ਮੀ ਨੂੰ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਕੁੜੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰਮੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਸ਼ਮੀ ਵਾਪਿਸ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਰਮੇਸ਼ ਪਿੱਛੋਂ ਪਛਤਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਮਰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਰਦ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਗਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੰਡਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਗਲਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਰਸ਼ਮੀ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਭੈੜੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

“ਸਿਰਫ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਪੇਟਿਆ ਆਪਣੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਪੇਟ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਐਸਾ ਲਪੇਟਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਹੀ ਉਖੜ ਗਏ ਨੇ। ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭੋਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਰਸ਼ਮੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੂਸ ਕੇ ਇਥੇ ਰੁਲਦਾ

ਛੱਡ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਆਪ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਜਹਾਜ਼ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉੱਡ ਜਾਵੇਗੀ। ਮਗਰੋਂ ਉਹਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ, ਇਹਦੀ ਉਹਨੂੰ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਉਹਨੂੰ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ।”⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਘਟੀਆ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਤੇ ਇਕ ਕਲੰਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਸੋਭਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅਤੇ ਰਸ਼ਮੀ ਨੂੰ ਰਮੇਸ਼ ਲਈ ਖਤਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਸ ਗਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਮਰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਹਤਰੀ ਲਈ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਭਾ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ;

“ਸਭ ਬਕਵਾਸ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਰਾਸਰ ਧੋਖਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਏਂ। ਫੇਰ ਗੋਲੀ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਤੂੰ ਫਸ ਗਈ। ਜੇ ਇਹ ਘਟਨਾ ਨਾ ਵਾਪਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਇਹ ਬਦਫੈਲੀ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿਣੀ ਸੀ।”⁶

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਸੋਭਾ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰੋ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮਰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਕਰਤਾਰੋ ਦੀ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਰ ਤਿੰਨ ਗਾਹਕਾਂ ਕੋਲ ਵੇਚਦੀ ਹੈ। ਕਰਤਾਰੋ ਗਰੀਬ ਘਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਦੁਗਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸੋਭਾ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੈੜੇ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕਰਤਾਰੋ ਦੀ ਮਾਂ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਨਰਕ ਵਿਚ ਧਕੇਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਕਰਤਾਰੋ ਆਪਣੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

“ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਨਸਾਫ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਭਲਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਾਂ ਨੇ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ? ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਮਾਂਦਰੂ ਕਾਤਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਸ, ਬਣ ਗਈ। ਕੀ ਕਰਦੀ? ਪਹਿਲਾ ਖਸਮ ਕੁਝ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਨੇ ਏਧਰ ਉਧਰ ਮੂੰਹ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਤੀਜਾ ਨਾਲੇ ਪੀਵੇ ਨਾਲੇ ਕੁੱਟੇ। ਹਰ ਇਕ ਕੋਲੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਪੈਸੇ ਲਏ।”⁷

ਸੋਭਾ ਦੇ ਲਾਲਚੀ ਸੁਭਾਅ ਪਿੱਛੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਰਤਾਰੋ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵੇਚਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸੋਭਾ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੋਭਾ ਕਰਤਾਰੋ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਦੀ ਹੈ।

“ਸੱਚੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਰਤਾਰੋ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਵੇਚਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਿਆ ਕਿਵੇਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਬਲਵੰਤ ਆਧੁਨਿਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਔਰਤ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਰਸ਼ਮੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹੋਣ ਉਪਰ ਵੀ ਸੋਭਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਰਮੇਸ਼ ਨਾਲ ਖੁਲੇਆਮ ਸਬੰਧ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਖਤਰਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਰਸ਼ਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾੜਨਾ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ:

“ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ ਕਰੇ। ਨਾ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਲਾਤ ਹੋਰ ਨੇ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਹਾਂ, ਬੱਚੇ ਨੇ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਹੈ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਚਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”⁹

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜਾਤ ਪਾਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਰਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਰਮੇਸ਼ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਮੇਸ਼ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਸ਼ਮੀ ਉਸਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਦੀ ਭੈਣ। ਰਮੇਸ਼ ਦੇ ਕੈਪਟਨ ਬਣਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਗਲ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਰਮੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਭਰਾਵਾਂ ਵਰਗਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਉਸਦੇ ਅਤੇ ਰਸ਼ਮੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਨਾਖੁਸ਼ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਰਸ਼ਮੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸੋਭਾ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ:

“ਤੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਰਮੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਬਰਾਬਰੀ ਤਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾਵੇ, ਟੀ.ਵੀ. ਦੇਖੇ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘਰ ਦਾ ਬੇਟਾ ਸਮਝੇ ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਇੰਨੀ ਅੱਗੇ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਚੋਂ ਆਈ ਘਰਵਾਲੀ ਦੀ ਭੈਣ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਅੱਖ ਮਟੱਕਾ ਕਰੇਗੀ। ਇਹ ਉਹਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਹੋਣਾ।”¹⁰

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਕਿ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਪੈਸੇ ਖਾਤਰ ਆਪਣਾ ਜ਼ਮੀਰ ਵੇਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਬਹਿਕਾਵੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪੱਖਪਾਤੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਮਰਦ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ ਜਦਕਿ ਔਰਤ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਵਿਚ ਮਰਦ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਔਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ

ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਬਲਵੰਤ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ:

“ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਸਿੱਧਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੁਪੈ ਕਿਥੋਂ ਆਏ ਨੇ, ਕਦੋਂ ਆਏ ਨੇ ਤੇ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਦੋ ਟੁਕ ਜਵਾਬ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”¹¹

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਲਵੰਤ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਸੋਭਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤਿੱਖਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਭਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸ਼ਰੀਰਕ ਸਬੰਧਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸੋਭਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਭੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਭਾ ਦੀ ਹਰ ਗਲ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਸ਼ਰੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੋਭਾ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ:

“ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਗਲ ਪਿੱਛੇ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ।”¹²

ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਘਟਨ ਵਿਚ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਲਈ ਕੇਵਲ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਜੋ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਗੁਨਾਹ ਲਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸੋਭਾ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਸੌਂਪੀ ਸੋਚ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਸੋਚ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਸੋਚ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਦੇ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਔਰਤ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰ ਦੀ ਪਾਤਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗਲਤੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਔਰਤ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਗਲਤ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਮਰਦ ਗਲਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਔਰਤ ਪਾਤਰਾਂ ਸੋਭਾ, ਕਰਤਾਰੋ ਅਤੇ ਰਸ਼ਮੀ ਨੂੰ ਬੇਕਸੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਸ਼ਮੀ ਵਰਗੀ ਆਧੁਨਿਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਬਲਵੰਤ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੋਭਾ ਨਾਲ ਜਿਨਸੀ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ, ਸੋਭਾ, ਸਾਤਵਿਕ ਮੀਡਿਆ ਪ੍ਰਾ.ਲਿਮਟਿਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007. ਪੰਨਾ-25

2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-26
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-10
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-26
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-53
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-43
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-44
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-11
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-10
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-25
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-57

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ

* ਡਾ.ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਪੜਾਅ ਰੋਮਾਂਟਿਕ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜਾਵਾਂ 'ਚ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਵੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਲਾਲਾ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਾਗਰ, ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ 'ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਵੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੰਦ ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਰਖੇਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ, ਇਸ ਦੀ ਆਲੌਕਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਮਾਣ ਮੜਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਸਵਾਰ ਕਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਜਾਂ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਹਜ ਦਾ ਉੱਘੜਵਾਂ ਲੱਛਣ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਰੋਮਾਂਸ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਸੁਹਜ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਤੱਤ ਬਿੰਬ, ਅਲੰਕਾਰ, ਲੈਅ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖੂਬ ਕਿਹਾ ਹੈ।

'ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਹਰਲੇ ਜਗਤ ਦੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਹਰਲੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਜਗਤ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਸਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਕੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਇਕਾਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਲੈਅ, ਛੰਦ, ਗਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਸਦੇ ਤੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਅਰਥਕਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1935 ਦੇ ਨੇੜੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਬੁਰਜੂਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਇਨਕਲਾਬ ਸਾਮਰਾਜੀ ਲੁੱਟ, ਅਮਨ, ਕਿਰਤ ਦੇ ਗੌਰਵ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣੇ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ, ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ, ਹਰਭਜਨ ਹੁੰਦਲ, ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ 'ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰਾਹੀਂ 'ਯੁੱਗ ਕਵੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ, ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤਾਲ ਅਤੇ ਰਮਜਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼

* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਜੀ.ਕੇ.ਐਸ.ਐਮ. ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ, ਟਾਂਡਾ, ਉੜਮੁੜ।

ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਲੋਟੂ ਸਮਾਜ, ਜਾਤਾਂ, ਫਿਰਕਿਆਂ, ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ :-

“ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਘੋਲ ਯਾਰੋ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਜੋਕਾਂ ਦਾ,
ਹੋਵਣਾ ਨਬੇੜਾ ਅੱਜ ਮਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਢੋਕਾਂ ਦਾ।”¹

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ :-

“ਅੰਨ ਦਾਤਾ ! ਮੈਂ ਚੰਮ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਖੇਡ ਲੈ ਖਿਡਾ ਲੈ
ਲਹੂ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀ ਲੈ ਪਿਲਾ ਲੈ।”

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ :-

“ਲੜਾਤ ਅੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਜਵਾਨਾ,
ਬਦਲ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਨਵਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ।”²

1936 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ‘ਗਦਰੀ ਕਵਿਤਾ’ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋਏ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ, ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ, ਇਸਤਰੀ ਦਮਨ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਛੂਆ-ਛਾਤ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ, ਨਸਲਵਾਦ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ’ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ: ਯੋਗਰਾਜ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੁਹਜ ਆਧਾਰੀ ਤੱਤ, ਬਿੰਬ, ਅਲੰਕਾਰ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ‘ਤਾਜ ਮਹੱਲ’ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ‘ਤਾਜ ਮਹੱਲ’ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ, ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਿਰਜਣਾ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਲੈਅ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜਿਆ। ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝ

ਕੇ ਨਕਾਰਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਿਆਉਣਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਬਣ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਜਾਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ, ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਸੁਹਜਭਾਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ। ਸੁਹਜਭਾਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਂਦਰਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਉਥਲ-ਪੁੱਥਲ, ਸਵੈ ਵਿਰੋਧਾਂ, ਮਨੋਤਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਟੇਢੀਆਂ ਰੁੱਚੀਆਂ ਦਾ ਨਿਪੁੰਨ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ ਅੱਖ ਮਨੋ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਮਰਮ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਦੋਗਲੇਪਣ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਨ ਵਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਸ.ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਹਨ। ਸ.ਸ. ਮੀਸ਼ਾ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਚਤੁਰਾਈਆਂ, ਐਬਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

ਮੀਸ਼ਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ :-

“ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਚਲੇ ਹੋ

ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਵਰਗੀ ਚਾਲ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਕੈਸਾ ਇਕਲਾਪਣ ਹੈ

ਪਰਛਾਵਾਂ ਵੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ”³

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਬੋਧ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਨੇਕੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਧੀਕੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਸਾਡੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਸਾਡੀ ਮਾਤਮ

ਕਿਹਾ ਨਿਲੱਜਾ ਸ਼ੌਰ

ਕੀਕਣ ਸਾਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਓ ਮਰਿਆ ?

ਵੇਖੋ ਸਾਡੀ ਓਰ।”⁴

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਿਆਰ ਦੇ ਤੇਜਸਵੀ ਪਲਾਂ, ਹੌਂਦ ਦੇ ਸੰਕਟੀ ਅਹਿਸਾਸਾਂ, ਸੰਬੰਧਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਉਲਝੀ ਵਿਗੜੀ ਵਿਆਕਰਨ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

“ਕਾਹਨੂ ਬਾਲਦੈ ਬਨੇਰੇ ਉੱਤੇ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ

ਲੰਘ ਜਾਣ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ 'ਚੋਂ ਹਵਾਵਾਂ ਤੱਤੀਆਂ।”⁵

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੇ ਖਿਆਲੀ ਸਮੂਹਕਤਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿੱਜਭਾਵੀ ਸਵੈਮੂਲਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਤਰਕ ਉਭਾਰੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹਨ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ‘ਮੈਂ ਕਾਗੂ ਦਾ ਰਾਵਣ’ ਅਤੇ ‘ਬਾਹਰੋਂ ਸਰਾਪੇ ਅੰਦਰੋਂ ਗਵਾਚੇ’ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ

ਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਕਾਵਿ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਗੁਆ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾਣੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

“ਧੁਰ ਤੋਂ ਹਾਂ ਕੱਟੇ, ਜੜ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹਾਂ ਟੁੱਟੇ
ਬਾਹਰੋਂ ਸਰਾਪੇ ਹਾਂ, ਅੰਦਰੋਂ ਗੁਆਚੇ
ਚਲਦੇ ਜੋ ਭਟਕੇ, ਭਟਕੇ ਹੀ ਚਲਦੇ
‘ਪਰ’ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪਹੁੰਚਾਂਗੇ ਕਿੱਥੋਂ ?”⁶

ਏਸ ਪਰਵਾਸ ਨੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਕਵੀ ਪਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

“ਲਘੂ ਮਾਨਵ ਦੇ ਇਸ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ
ਜੋ ਰੁੱਖ ਵੀ ਉੱਚਾ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ।

ਸਣ ਟੀਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ।”⁷

ਪ੍ਰਯੋਗ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਨਵੀਂ ਨਰੋਈ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਭਾਲਣਾ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਨੁਸਾਰ :-

“ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਬਿਆਨੀਆਂ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਂਝ ਵੀ ਖਾਸ ਔਕੜ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਏਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਨ।”⁸

ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਦਹਿਲੀਜ਼ ‘ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਮੈਂ ਸੋਚਾਂ’ ਦੇ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੁਹਜ ਆਧਾਰੀ ਤੱਤ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਿਮਟ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ :-

“ਇੱਕ ਪੈਰ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਅੰਦਰ
ਇੱਕ ਪੈਰ ਦਹਿਲੀਜ਼ੋਂ ਬਾਹਰ
ਨਾ ਮੈਂ ਏਧਰ ਨਾ ਮੈਂ ਉਧਰ
ਕਿਤ ਵੱਲ ਜਾਵਾਂ ਠਾਉਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।”⁹

ਉਪਰੋਕਤ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਦੁਬਿਧਾ ਗ੍ਰਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ:-

“ਜੀਵਨ-ਜਿਉਂ ਜਰਮਨ ਦਾ ਮਸਲਾ
ਬਾਹਰੋਂ ਠੰਡੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ ਜੰਗਾਂ
ਅੰਦਰ ਜਿਵੇਂ ਉਬਾਲੇ ਖਾਣ
ਜਵਾਲਾਮੁੱਖੀ ਦੇ ਲਾਵੇ ਵਾਂਗੂ।”¹⁰

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਦੀ ਤੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਸੋਨ ਮ੍ਰਿਗ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਭਟਕਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ। ਕੋੜੀ ਨਿੰਮ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਚਾਲ ਬਿਆਨੀ ਹੈ। ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ‘ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਰਾਵਣ’ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹਉਮੈ ਤੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਰਾਵਣ ਲੀਲਾ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਬਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲੈਅ ਅਤੇ ਰਵਾਨਗੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦੁਆਰਾ ਉਲੀਕੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸਾਸ਼ਤਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੰਤਰ ਮਨ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ :-

“ਤਾਰਿਆ ਦੀ ਇਹ ਝਿਲਮਿਲ
ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ
ਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਬਾਰੋਣਕ ਮਹਿਫ਼ਲ
ਇਹ ਡਾਕੂ ਮੇਰੀ ਪੂੰਜੀ ਤਾਈਂ।”¹¹

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਾਮ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਜਾਂ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਪਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਬੁਲੰਦ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਲਹਿਰ ਉਭਰੀ। ਸਾਹਿਤਕ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਕਵਿਤਾ, ਵਿਦਰੋਹੀ ਕਵਿਤਾ, ਜੁਝਾਰੂ ਕਵਿਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮੁੱਖ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ, ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤਲਾਸ਼ਣ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਜਗਤਾਰ, ਪਾਸ਼, ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਖਟਕੜ, ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਿਲ, ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਕਵੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਜੁਝਾਰੂ ਸੋਚ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ

ਦਿਲਚਸਪ ਪੱਖ ਕਲਾਕਾਰ/ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੋਚ ਹੈ। ਹਰ ਕਲਾਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਢੰਗ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ ਅਸਧਾਰਨਤਾ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਵੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਉਡਦਿਆਂ ਬਾਜ਼ਾਂ ਮਗਰ' ਕਾਵਿ ਬਿੰਬ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਜ਼ਲ 'ਬਲਦਾ ਬਿਰਖ' ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਤਣਾਉਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਬਲਦਾ ਬਿਰਖ ਹਾਂ, ਖਤਮ ਹਾਂ, ਬਸ ਸ਼ਾਮ ਤੀਕ ਹਾਂ

ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਬਹਾਰ ਦੀ ਕਰਦਾ ਉਡੀਕ ਹਾਂ।”¹²

ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਭਾਵਮੂਲਕ ਬਿੰਬ ਬੀਰ ਰਸੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਤੇ ਪਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ 'ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ' ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਮੁਰਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਣਾ

ਨਾ ਹੋਣਾ ਤੜਪ ਦਾ ਸਭ ਸਹਿਣ ਕਰ ਜਾਣਾ

ਘਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਕੰਮ 'ਤੇ, ਤੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਘਰ ਜਾਣਾ।”¹³

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ, ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤ ਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਤੇ ਜਗਤਾਰ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ :-

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਵਿਛੀ ਬਿਰਖ ਦੀ ਛਾਂ ਹਾਂ

ਮੈਂ ਨਈਂ ਮਿਟਣਾ ਸੋ ਵਾਰੀ ਲੰਘ ਮਸਲਕੇ।”¹⁴

'ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ ਦੀ ਛਾਂ', ਸੜਕ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਧੌਂਕੇ ਦੇ ਪਰਾਹੁਣੇ ਅਲੰਕਾਰ ਰੂਪਕ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

“ਗਲ ਲਗ ਕੇ ਸੀਰੀ ਦੇ ਜੱਟ ਰੋਵੇ

ਬੋਹਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨੀਰ ਵਗਿਆ।”¹⁵

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਗਤਾਰ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਂ ਮੁਲਕ ਬੀਮਾਰ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਹਸ, ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਜਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ:-

“ਹਰ ਮੋੜ ਤੇ ਸਲੀਬਾਂ, ਹਰ ਪੈਰ ਤੇ ਹਨੇਰਾ

ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਰੁਕੇ ਨਾ ਸਾਡਾ ਵੀ ਵੇਖ ਜੇਰਾ।”

ਜਿੱਥੇ ਜਗਤਾਰ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪਾਸ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਆਸ ਨਾ ਕਰਿਉ ਕਿ ਮੈਂ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹੋ ਕੇ
ਤੁਹਾਡੇ ਚਗਲੇ ਹੋਏ ਸਵਾਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ ?
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ 'ਚ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤੋਤਲੀ ਕਵਿਤਾ।”¹⁶

ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

“ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਾਂ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੇਡਿਓ ਤੋਂ
ਕਾਲੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਦੇ
ਸੁਰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ
ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਗੱਲ ਤੋਰੀ
ਤੇ ਸੂਲੀ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਧੀ
ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਨੂੰ
ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਘਾਹ ਨਹੀਂ ਖਾਣ ਦੇਣਾ
ਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਰਾਤ
ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਚੁੰਮ ਕੇ
ਕਸਮ ਸੀ ਖਾਧੀ
ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ
ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ।”¹⁷

ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਨਾਹਰੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਵਾਦੀ ਭਵਿੱਖ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਾਵ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਹ ਬਦਲਾਵ ਭਾਵੇਂ ਖੁਦ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਬਦਲਾਵ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

“ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਾਂਗ

ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਰਹਿਣਾ
 ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਅਲਵਿਦਾ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ
 ਗੱਡੇ ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ
 ਅਸੀਂ ਗੁਲਮੋਹਰ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਵਰਗਾ
 ਅਜ਼ਮ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰੇ ਹਾਂ
 ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਸਫ਼ਰ ਬਣ ਕੇ
 ਜੀਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ।''¹⁸

ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਧੱਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ' ਅਤੇ 'ਚੁੱਪ ਦੇ ਜਜ਼ੀਰੇ' ਵਰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲਾਚਾਰਗੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਧੱਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ' ਬਾਬਰ ਵਾਂਗ ਜ਼ੋਰੀ ਦਾਨ ਮੰਗਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਨੇ ਲੋਹਾ ਅਤੇ ਤੂਫ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਮੀਲ ਪੱਥਰ' ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਤੀਹੀਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਚਨੁੱਕਰੀ ਸ਼ਾਮ' ਵਿੱਚ ਤਣਾਉਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ :-

“ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਾਜ਼ ਨਾ ਉਠੀ ਫਿਰ ਏਸ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ
 ਮਿਲੀ ਲਾਸ਼ ਕਿਸੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਦੀ ਨਹਿਰ ਅੰਦਰ।”

ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ :-

“ਮਾਂ ਧਰਤੀਏ, ਤੇਰੀ ਗੋਦ ਨੂੰ ਚੰਨ ਹੋਰ ਬਥੇਰੇ
 ਤੂੰ ਮਘਦਾ ਰਈਂ ਵੇ ਸੂਰਜਾ ਕੰਮੀਆਂ ਦੇ ਵੇਹੜੇ।”¹⁹

ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ 'ਅੱਗ ਤੋਂ ਜੋਤ' ਬਣ ਸਕਣ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਸ਼ਾਇਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
 ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

“ਪਾਏਗੀ ਕਾਠੀ ਕਦੋਂ ਤੱਕ ਚੁੱਪ ਦੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਲਾਸ਼
 ਖਾਏਗੀ ਗੋਲੀ ਕਦ ਤੱਕ ਹੱਕ ਦੇ ਸੀਨੇ ਦਾ ਮਾਸ।”²⁰

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਭਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਪਣਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

“ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਉਹ ਅੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਜੋ ਸਭ ਦੇਖਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਠੰਡੀ ਯਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਜਿਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਚੁੰਮਣਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”²¹

ਅਗਲੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ’ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

“ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ ਉਦਾਸ ਮੋਸਮ ਲਈ
ਅਸੀਂ ਲੜਾਂਗੇ ਸਾਥੀ ਗੁਲਾਮ ਸੱਧਰਾਂ ਲਈ
ਅਸੀਂ ਚੁਣਾਂਗੇ ਸਾਥੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ।”²²

ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

“ਅਸਾਂ ਤੋੜੀਆਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ
ਬੜੇ ਹੀ ਅਸਾਂ ਦੁੱਖੜੇ ਜਰੇ
ਆਖਣਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਗਹਿਣੇ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਨਾ ਧਰੇ।”²³

ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤਾਂ’ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

“ਇਸ ਅਦਾਲਤ ‘ਚ ਬੰਦੇ ਬਿਰਖ ਹੋ ਗਏ
ਫੈਸਲੇ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸੁਕ ਗਏ
ਆਖੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਜੜੇ ਘਰੀਂ ਜਾਣ ਹੁਣ
ਇਹ ਕਦੋਂ ਤੀਕ ਇੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣਗੇ।”²⁴

‘ਚੁੱਪ ਦੇ ਜਜ਼ੀਰੇ’ ਵਿੱਚ ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਸੱਚ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਬੂਬ, ਮੋਹਨਜੀਤ, ਸਵਰਾਜਬੀਰ, ਅਨੂਪ ਵਿਰਕ, ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਪੁੰਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਸ਼ਾਇਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਕੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਜਨਮੀ ਹੈ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪੰਨਾ-16

2. ਡਾ. ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ-108
3. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪੰਨਾ-20
4. ਉਹੀ
5. ਉਹੀ
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-23
7. ਉਹੀ
8. ਡਾ. ਯੋਗਰਾਜ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ-191
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-195
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-199
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-209
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-226
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-229
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-231
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-232
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-238
17. ਡਾ. ਯੋਗਰਾਜ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਦਰਭ, ਪੰਨਾ-45
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-46
19. ਡਾ. ਯੋਗਰਾਜ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ-235
20. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪੰਨਾ-16
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-240
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-241
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-243
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-246

‘ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ’ ਭਖਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ

*ਡਾ. ਸੁਖਵੀਰ ਕੌਰ

ਅਬਸਟੈਕਟ

ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਾਜੀ ਸਿਆਸੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀਆਂ ਘੁੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਇਕੋ ਜਿੰਨਾ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਫ਼ਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਹੈ ਸ਼ਿਲਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਲੜੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੋਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹੋਈ ਰੋਲ ਕਚੋਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਤੇ ਬੇਗਾਨੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਲੜਾਈ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਬਹੁ ਰੰਗੇ ਮਖੌਟਿਆਂ ਸੰਗ ਲੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੰਗਿਆਂ ਤੱਕ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿੱਥੇ ਘਿਨੌਣੇ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਚੇਤਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਦਰਾੜਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਤੇ ਇੱਕ ਰੋਗ ਮੁਕਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਮੁਸਾਫ਼ਿਰ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਰਜਣਾ ਉਸਦੀ ਕਲਾ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਾਂਗ ਭਾਵੁਕਤਾ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ

* ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵੂਮੈਨ, ਸ਼ਾਮ ਚੁਰਾਸੀ।

ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੌਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਲੇਖਣੀ ਨੂੰ ਤੌਰਨ ਦੀ ਕਵੀ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਜਾਂਚ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਆਧੀਨ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ' 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰਚੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਆਪਣੀ ਆਮਦ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ।

ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਅਨੁਕੂਲ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਦਾ ਆਗਮਨ ਯਕੀਨਨ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜੀਵਨ ਮਨਫ਼ੀ ਕਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਸਾਰੂ ਸੋਚ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਆਸਵੰਦ ਹੈ। 'ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੋਚ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀਆਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਤਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। 'ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੋਚ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਦੀ ਦੇ

ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ 'ਤੇ ਖੜੋਤਾ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ

ਸਾਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਪਾਵਾਂ ਮੈਂ ਅਗਨ-ਸ਼ਸਤਰ ਤਮਾਮ

ਸਾਰਿਆਂ ਪੈਰਾਂਬਰਾਂ ਦੇ ਪਰਬਚਨ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ

ਬੀਤ ਚੁੱਕੀ ਸਦੀ ਦੇ ਮਲਬੇ 'ਚ ਦਬ ਦੇਵਾਂ ਕਿਤੇ

ਗਟਰ ਅੰਦਰ ਸੁਟ ਦਿਆਂ ਮਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ।¹

ਡਾ.ਜਗਤਾਰ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ, ਪਿਆਰ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਕੰਮ ਦਾ ਹੁਨਰ, ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਮੌਸਮਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਯਕੀਨ ਹੋਵੇ ਸੋ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵੇਲੇ

ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਵਣ

ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਰੰਗ, ਸੁਰ, ਸੰਗੀਤ, ਗੀਤ

ਪੰਛੀਆਂ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰੀਤ
ਦਾਨਤਾ ਨਦੀਆਂ ਦੀ
ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜਰਾਂਦ
ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਫਲੀ
ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਹੁਨਰ
ਫਸਲਾਂ ਦਾ ਕਰਾਰ
ਮਿੱਠੇ ਮਿੱਠੇ ਮੌਸਮਾਂ ਦਾ ਏਤਬਾਰ ।²

ਭਾਵੇਂ ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਤੇ ਜੀਵਨ ਅਨੁਕੂਲ ਸਮਾਜ ਲਈ ਆਸਬੱਧ ਹੈ। ਪਰ ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਅੱਗੇ ਕਈ ਚੁਨੌਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਤਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਨਸਲਾਂ ਅਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਲੁਪਤ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲ 'ਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਰੰਗ ਤੇ ਆਦਮੀ' ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਰੰਗ ਵੀ ਤਕਸੀਮ ਨੇ
ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਸ਼ਗਨਾਂ ਤੇ ਅਪਸ਼ਗਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਮੁਲਕ ਤੇ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਬਿੰਬ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਰੰਗ ਵੀ ਨੇ ਸਾਜਸ਼ੀ
ਰੰਗ ਵੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ
ਰੰਗ ਵੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ
ਬਣਦੇ ਨੇ ਕਾਰਨ।
ਆਦਮੀ ਦਾ ਵੀ ਸੁਭਾਅ ਰੰਗਾਂ ਜਿਹਾ

ਪਰ ਇਹ ਰੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਹੈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ।³

ਕਵੀ ਪੱਥਰ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਅਤੇ ਤੰਗਦਿਲੀ ਨੂੰ ਭਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜਿਹਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਟੇਢਾ ਗੀਤ-1’ ’ਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਪਰ ਮੈਂ ਪੱਥਰ ਦੀ ਅੱਖ ਅੰਦਰ

ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਜਿਸ ਦਿਨ ਖ਼ਾਬ ਜਗਾਇਆ

ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਬੰਦੀ ਬਣ ਬੈਠਾ

ਆਪਣਾ ਚੈਨ ਗਵਾਇਆ।⁴

ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਬਣਨ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਕਰਨਾ ਸੀ ਉਹੀ ਆਪ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੋਚ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ‘ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ’ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਹਵਾ ਹੁਣ

ਠਹਿਰਦੀ ਹੈ, ਸੋਚਦੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਚਲਦੀ ਹੈ

ਤੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ

‘ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਗਰਾਂਵਾਂ ਵਿੱਚ

ਕਿਉਂ ਦੀਵੇ ਬੁਝਾਵਾਂ

ਇਹ ਕੰਮ ਤਾਂ ਲੋਕ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ।⁵

ਅਜਿਹੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਜਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੀ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ

“ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਜੀਪਤੀ ਤੇ ਕਿਰਤੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਘਾਰ ਬੈਠੇ ਨੇ, ਕਿਰਤੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਜੀਪਤੀ ਉਸਦੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੁਰ-ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਤੋਟ ਕਾਰਨ ਕਿੰਨਾਂ ਬੇ-ਵਸ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ। ਉਸ ਪਾਸ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਤਿਲ-ਤਿਲ ਹੋ ਕੇ ਪਲ-ਪਲ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”⁶

ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਾਲਾਕ ਸੌਦਾਗਰ ਨੇ
ਮੌਤ ਦੀ ਕਰਦੇ ਸਦਾ ਸੌਦਾਗਰੀ
ਮੁੱਲ ਤਾਂ ਬਾਰੂਦ ਦਾ ਕਰਦੇ ਵਸੂਲ
ਭੁੱਖ ਪਰ ਦਿੰਦੇ ਫਰੀ।⁷

ਕਈ ਸੈਨਿਕ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਝੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨਿੱਜੀ ਰੰਜਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥਪੁਣਾ ਜੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਗ ਦੀ ਖੂਨੀ ਖੇਡ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਦਲੇ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸਦੀਵੀਂ ਵਿਛੋੜਾ ਝੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਨੇ ‘ਸਰਹੱਦ ਦੀ ਇਕ ਉਜੜੀ ਮਸਜਿਦ ਵੇਖ ਕੇ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ, ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤਨਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਢਾਲ ਬਣਦਾ ਸਬੱਬ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

ਐਨ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਖੜੀ ਹੈ
ਉੱਜੜੀ ਮਸਜਿਦ ਵਰਾਨ
ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਰ ਗਏ ਨੇ
ਜੇਸ ਦੀ ਸਰਦਲ ਤੋਂ ਕਲਮੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ
ਜਿਸਦੇ ਸੁੰਨੇ ਨੇ ਦੁਆਰੇ
ਕੋਈ ਵੀ ਦੀਵਾ ਨਾ ਬਾਲੇ ਰਾਤ ਨੂੰ।⁸

ਹੱਡ-ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਿਮਨ ਕਿਰਸਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਭੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਗ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਆਪ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਜਿਣਸ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਲੋਟੂ ਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆੜ੍ਹਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਹੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਨੇ 'ਕੀ ਉੱਤਰ ਦਿਆਂ' ਵਿੱਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਅਸੀਂ ਕਣਕ ਬੀਜਦੇ ਹਾਂ
ਪਾਲਦੇ ਹਾਂ
ਵੱਢਦੇ ਹਾਂ
ਮੰਡੀ ਲੈਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ
ਪਰ ਕਣਕ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਦਾ
ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।^੧

21ਵੀਂ ਸਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਾਲ ਯੂਰਪੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦਰਦਮਈ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਈ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਰਾਂ ਉਸਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਲੋਕ ਤਨਹਾਈ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦਿਆਂ ਵਕਤ ਕੱਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇਉਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ:-

ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ
ਨਾ ਕੋਈ ਬਾਤ ਹੈ
ਬਸ ਜ਼ਰਾ ਕੁ
ਦਰਦ ਵਰਗੀ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ

ਵਿਸ਼ ਜਿਹੀ ਤਨਹਾਈ ਝੰਜੋੜਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ

ਫੌਨ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜ਼ਰਾ

ਸੌ ਕਰ ਲਿਆ।¹⁰

ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕੱਲਤਾ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਇਖਲਾਕ ਅਤੇ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਮਨਫ਼ੀ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਤਨਾਓ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ’:-

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ

ਮਿਹਣਿਆਂ ਤੇ ਤਾਅਨਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ

ਕਦ ਕੱਟਦੇ ਸਫ਼ਰ

ਤਾਅਨਿਆਂ ਤੇ ਮਿਹਣਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਕਸਰ

ਰਸਤਿਆਂ ਵਿੱਚ

ਹੋਰ ਉੱਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ ਰਸਤੇ।¹¹

ਤਲਾਕ ਦਾ ਵਧਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੀ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਤਿੜਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੂਰੀ ਦਾ ਵਧਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਹੱਸਦੀ-ਵੱਸਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ‘ਚ ਹਰ ਕੋਈ ਇਕੱਲਤਾ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਹਰੇਕ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਦਰਦ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ

ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਦਰਦ ਲੈ ਕੇ

ਜੇ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨੈ

ਤਾਂ ਬਣਦੇ ਹਮਸਫ਼ਰ ਫਿਰ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ

ਸਫ਼ਰ ਦੀ।¹²

ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸੰਜਮ ਤੇ ਸਾਦਗੀ, ਲੋਕ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼, ਲੋਕ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀ ਗਿਰਾਵਟ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਹਰਤ ਇਨਾਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਦਰਦ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੈ।¹³

ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਕਾਮ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਭਟਕਣਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਨਸਾਨ ਕਸਤੂਰੀ ਵਾਲੇ ਮਿਰਗ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਗਿਰਾਵਟ ਲੈ ਅਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਘੱਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਉਸਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਨਾ ਮਰਦ ਪਰਚ ਸਕਦੇ ਹਨ

ਮਿੱਟੀ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ

ਔਰਤ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪੂਰਾ ਮਰਦ

ਮਰਦ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ

ਮਛਲੀ ਵਰਗੀ ਔਰਤ।¹⁴

ਕਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਬਦਲ ਕੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਾਲਾ ਨਵਾਂ ਢਾਂਚਾ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੱਥੀਂ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਹੋਕੇ ਭਰੀ ਜਾਣ ਅਤੇ ਰੋਈ ਜਾਣ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਗਾਂਹ ਹੋ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਦ ਪੈਣ ਲਈ ਆਖਦਾ ਹੈ।¹⁵

ਆਖੀਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਡਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਦਰਦ ਤੇ ਸੋਗ ਗੀਤ ਤੱਕ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ‘ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ’ ਉੱਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬੇਰੋਕ ਵਹਿਣ ਨਾਲ ਰੁਬਰੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਵੀ ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਸੋਚ, ਨਵੇਂ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਉਲਟੀ ਤੌਰ ਤੋਂ ਚਿੰਤਤ ਹੈ। ਡਾ.ਜਗਤਾਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼

ਦੁਆਰਾ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਇਖਲਾਕੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅਨੁਭਵ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵੱਸਦੇ, ਟੁੱਟਦੇ, ਭੱਜਦੇ ਭੂਪਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ, ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੈ।”¹⁶

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

1. ਜਗਤਾਰ, ‘ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ’, ਪੰਨਾ 107
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-107
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-40
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-122
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-63
6. ਜਸਵਿੰਦਰ ਧਨਾਨਸੂ, ‘ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ’, ਪੰਨਾ-61
7. ਜਗਤਾਰ, ‘ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ’, ਪੰਨਾ-60
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-65
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-42
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-29
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-50
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-50
13. ਜਸਵਿੰਦਰ ਧਨਾਨਸੂ, ‘ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ’, ਪੰਨਾ-63
14. ਜਗਤਾਰ, ‘ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ’, ਪੰਨਾ-74
15. ਨਿਮਰਤਦੀਪ ਕੌਰ(ਡਾ.) ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਨਾ: 84-85
16. ਜਸਵਿੰਦਰ ਧਨਾਨਸੂ, ‘ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ’, ਪੰਨਾ-64

हिन्दी साहित्य और पर्यावरण चिन्तन

*ऊषा देवी

सारांश

भारतीय सभ्यता में प्रकृति को माँ समझा जाता है। प्रकृति का दोहन और पोषण हमारी संस्कृति का आधार तत्व है। आज मानव प्रकृति का पोषण नहीं कर रहा है। बल्कि मानव स्वार्थी बन कर औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, कृषि में रासायनिक खादों का प्रयोग, कल कारखानों के विषैले धुएँ इत्यादि से प्राकृतिक संसाधनों का बड़ी निर्ममता से शोषण कर रहा है। आज विभिन्न वैज्ञानिक आविष्कारों से मानव जीवन सुखमय तो हो गया है लेकिन पर्यावरण पर मनुष्य का हस्तक्षेप बढ़ने के परिणामस्वरूप पर्यावरण प्रदूषण और पारिस्थितिक असंतुलन से प्रकृति के अस्तित्व को खतरे में डाल दिया है।

हिन्दी साहित्य के संदर्भ में देखा जाए तो प्रकृति के सौन्दर्य चित्रण व मानवीकरण के साथ-साथ पर्यावरण प्रदूषण, ग्लोबलाइजेशन जैसी समस्याओं पर चिन्तन किया गया है तथा हिन्दी कवियों एवं साहित्यकारों ने अपनी रचनाओं में प्रकृति की महत्ता को दर्शाते हुए पर्यावरण के गूढ़ रहस्यों, तथ्यों को उद्घाटित करते हुए पर्यावरण संरक्षण का संदेश भी दिया है

कवि जितेन्द्र जलज के शब्दों में

“जब जब जो जो चाहा
जो जो मांगा
धरती ने कभी हाथों को
संकुचित नहीं किया
फिर ऐसा क्या? कि हम

*अध्यक्ष, हिन्दी विभाग, भाग सिंह खालसा कॉलेज फॉर विमिन, काला टिब्बा, अबोहर ।

अब दे नहीं सकते धरती को

चिरायु के लिए, प्रदूषण मुक्त पर्यावरण?"

शब्दार्थ:- ग्लोबलाइजेशन=भूमण्डलीकरण, पर्यावरण=वातावरण/पारिस्थितिकी,
उद्घाटित=अनावृत, प्रदूषण=नष्ट करना, समकालीन=समसामायिक, परंपरा=प्रथा, चिरायु=लम्बी
आयु वाला

विषयविस्तार

साहित्यकार अपने युग से परिचित होता है। अपने युग की सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, पारिवारिक, प्राकृतिक, वैज्ञानिक, शैक्षणिक परिस्थितियों से संबंधित जानकारी बखूबी रखता है और यही सारी जानकारी उसकी कृतियों में अनायास ही प्रतिबिम्बित हो जाती है। इनके साथ-साथ साहित्य में प्रकृति का भी महत्वपूर्ण स्थान है। हमारी संस्कृति के आदि ग्रंथ 'ऋग्वेद' में ही जीवन की संपूर्णता, खुशहाली के लिए प्रकृति के सभी पदार्थों को इंसान का मित्र, जीवन दाता और पूजनीय, देव-स्वरूप माना गया है। आदिकाल से लेकर आधुनिककाल तक के काव्य में प्रकृति हमें विभिन्न रूपों आलंबन, उद्दीपन, आलंकारिक, मानवीकरण एवं रौद्र रूपों में देखने को मिलती है। आदिकाल के कवि ने प्रकृति का स्वतंत्र चित्रण तथा रीतिकालीन कवियों ने प्रकृति की रागात्मकता को चित्रित करने पर बल दिया है। छायावादी कवियों ने तो यहां तक माना है कि मानव की तरह प्रकृति में भी चेतना होती है। समकालीन कविता में देखें तो प्रकृति की एक अनिवार्य उपस्थिति बन गई है। आज प्रकृति का वर्णन सहज रूप से मानवीय चेतना का वर्णन है। भारतीय संस्कृति में पर्यावरण के प्रति जागरूकता उतनी ही प्राचीन है जितनी कि मनुष्य की अपनी जरूरतों के प्रति सजगता।

आज पर्यावरण की हो रही क्षति को देखते हुए कवि सदानंद शाही ने चिंता व्यक्त की है—

"पृथ्वी जल रही है?

आकाश सिमट गया है,
झलक उठते हैं
पहाड़, नदियां स्थिर हो गई हैं,
क्या यही अस्तित्व है?"¹

और यह चिंता भी स्वाभाविक है क्योंकि प्राचीन काल में जिस पृथ्वी को माँ समझा जाता था, आज वही पृथ्वी पर्यावरण—प्रदूषण के कारण कूड़े—कचरे और गंदगी के ढेर में परिवर्तित होती जा रही है। वर्तमान में हमारी पृथ्वी विभिन्न प्रकार के प्रदूषण से ग्रसित होती जा रही है। विभिन्न समस्याएं जैसे—बढ़ती जनसंख्या, नगरीकरण, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, बढ़ता तापमान, ग्रीन हाउस गैसों के प्रभाव, अम्लीय—वर्षा तथा परमाणु परीक्षण इत्यादि के कारण जल, थल, नभ, वायु आदि पर्यावरण के प्रमुख अंग मैले हो रहे हैं। वृक्षों तथा जीवों की अनेक प्रजातियां भी समाप्त होने की कगार पर हैं। हमारा ऋतु चक्र गड़बड़ा रहा है तथा धरती पर तापमान बढ़ता जा रहा है जो कि मानव सभ्यता के अस्तित्व के लिए सबसे बड़ा खतरा है। समकालीन हिंदी साहित्य में विभिन्न विद्वानों, कवियों, कवयित्रियों ने पर्यावरण संकट को देखते हुए अपने काव्य के माध्यम से विभिन्न पर्यावरणीय समस्याओं को उजागर करते हुए उनका समाधान प्रस्तुत करने का प्रयास भी किया है। आज के स्वार्थी दौर में कुछ लोगों के द्वारा किए गए कारनामों का भुगतान समस्त जीवों को करना पड़ रहा है। प्रकृति के हो रहे अत्याधिक दोहन से उत्पन्न होने वाली समस्या के संदर्भ में अभिताभ घोष ने इंडिया टुडे पत्रिका के माध्यम से अपने विचार व्यक्त किए हैं उन्होंने कहा कि "विनाश होने लगा है मुद्दा यह है कि हम इसे कब देखना शुरू करेंगे। दिल्ली पानी की कमी से जूझ रही है लेकिन लोग अभी तक चेतने नहीं हैं। जलवायु परिवर्तन को हम अपने चारों ओर महसूस कर सकते हैं।"²

हालांकि आज हमारा शत्रु हमें प्रत्यक्ष दिखाई नहीं दे रहा। स्वार्थी मानव द्वारा किए गए नीच कर्मों के कारण प्रकृति का संतुलन बिगड़ गया है। पेड़-पौधे, पशु-पक्षियों और हमारे जीवन में भी विभिन्न बाधाएं बीमारियों के रूप में आ रही हैं।

सब अपने अपने काम में व्यस्त हैं उनको कोई परवाह नहीं कि सूरज उदय हो रहा है या फिर अस्त हो रहा है और जो प्राणियों की अस्तित्व का प्रमुख घटक है सब उसके प्रति उदासीन हो गए हैं। इसी दुःख को व्यक्त करते हुए काशीनाथ सिंह जी कहते हैं "हाय दुनिया कितनी बदल गई है।"³

प्राण वायु उत्पन्न करने तथा प्रकृति में ताप नियमित करने वाले वृक्षों तथा वनों को काटकर उनके स्थान पर बड़े-बड़े कारखाने तथा बढ़ती आबादी के कारण कंक्रीट के जंगल पैदा हो रहे हैं। इस प्रकार प्रकृति का अति दोहन कर उद्योगीकरण से हुए विकास को गलत मानते हुए निर्मला पुतुल की कविता 'संथाल परगना' में चित्रित किया गया है—

“बाज़ार की तरफ भागते

सब कुछ गड़बड़ हो गया है इन दिनों यहां

उखड़ गए हैं बड़े-बड़े पुराने पेड़

और कंक्रीट के पसरते जंगल में

खो गई है इसकी पहचान”⁴

समकालीन बदलते परिवेश में यांत्रिकता और उपभोक्तावादी वृत्ति स्वार्थीपन इत्यादि का शिकार होकर मानव अपसंस्कृति की ओर बढ़ रहा है। आज मानव जीवन मशीनीकृत हो चुका है। एकांत श्रीवास्तव की 'अन्न है मेरे शब्द' में जीवन के मशीनीकृत होने का दर्द को चित्रित करते हुए कहा है।

“मैं चाहता हूं कि आप अपनी व्यस्तता से

बस थोड़ा सा समय निकालिए

और सोचिए नहीं सिर्फ देखिए

टूटना पतझड़ के पीले पत्तों का।”⁵

हिन्दी साहित्य में पर्यावरण प्रदूषण शहरीकरण, औद्योगीकीकरण की समस्याओं पर चिंतन के साथ-साथ प्रकृति के सुंदर चित्रण मानवीकरण इत्यादि का भी वर्णन मिलता है। पर्यावरणीय समस्याओं का तार्किक व उपयुक्त समाधान भी कवियों द्वारा प्रस्तुत किया गया है। कवियों के काव्य में प्रकृति काव्य का परिदृश्य व्यापक और अर्थवान है। वहां वनस्पति संसार हैं, पशु जगत हैं, मानवीय संदर्भ हैं, और गंवई गांव का मोहक वातावरण भी हैं, नदियों का प्रवाह, पहाड़ों का, ऋतुओं का विविध रंगों का सौंदर्य भी प्रकृति का सत्ता में विद्यमान हैं। हिन्दी साहित्य मानव को प्रकृति से तादात्म्य स्थापित कर उसके उचित उपयोग की संस्तुति करता है। साहित्य जानता है कि मानव का संपूर्ण अस्तित्व प्रकृति से जुड़ा है और प्रकृति के माध्यम से ही वे अपनी समस्त आवश्यकताओं की पूर्ति करता है। प्रकृति और मानव एक दूसरे के पूरक हैं। यदि वह प्रकृति को नष्ट करेगा, तो स्वयं भी सुरक्षित नहीं रह पाएगा। इसीलिए मनुष्य को प्रकृति व पर्यावरण के प्रति अनुराग कराना भी साहित्य सिखाता है जिससे कि जन जीवन में प्रकाश विद्यमान रह सकें।

साहित्यकारों ने गद्य एवं पद्य दोनों विधाओं के माध्यम से तथा राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टि से भी पर्यावरणीय चेतना फैलाने का प्रयास किया है। उन्होंने प्रायः ऐसी कविताओं का सृजन किया है जो जनजीवन को मानवतावाद, जनकल्याण, शौर्य, पराक्रम, वीरता से परिपूर्ण करके कर्मण्यता की ओर उन्मुख करने वाली है, जो रग रग में तप्त अनल धधका कर मानव को त्याग और बलिदान के पथ पर ले जाने वाली है, जो प्रकृति के अत्यंत मनोरम चित्र सजीवता और स्वाभाविकता से खिलाते हैं, एवं जिसमें प्रेम के आदर्श रूप का प्रतिपादन होता है। प्रकृति, प्रेम एवं अध्यात्म का जैसा परिपाक हिंदी साहित्य की रचनाओं में मिलता है वैसा अन्यत्र दुर्लभ है। प्रकृति, प्रेम और सौंदर्यपरक काव्यधारा हिंदी साहित्य में समानांतर रूप से बहती रही है।

आधुनिक कवि त्रिलोचन की कविता में भी गांव तथा ग्रामीण वातावरण का सहज स्वाभाविक रूप प्रकट हुआ है। प्रकृति के अत्यंत कोमल दृश्यों को उन्होंने बड़ी सुंदरता के साथ उतारने का प्रयास किया है। धूप कविता उसका उदाहरण हैं।

“धूप सुंदर/धूप में/
जग रूप सुंदर/सहज सुंदर
व्योम सुंदर/दृश्य जितना/
स्पृश्य/जितना/
भूमि का वैभव
तंरंगित सुंदर।”⁶

कवि की रचनाधर्मिता प्रकृति परिवेश से ही जुड़ी होती हैं। कवि के बचपन की सुखद स्मृतियों में प्रकृति तन्मयता के साथ बसी रहती है। प्रकृति से अलग होने पर भी यादों में वह सुंदरतम रमणीय झांकी और उनसे जुड़ी हुई सारी बातें हमेशा सजीव बनी रहती है एकांत श्रीवास्तव के शब्दों में

“मुझे याद है आज भी/उसके जल का स्वाद/
उसका रूप रंग गंध/यह भी धूप में/
वह नीलम की तरह/झिलमिलाती थी/
उसके सीने में पेड़ होंगे/आज भी मेरे पत्थर/
उसकी लहरों में कहीं होंगे/हमारे बचपन के दर्पण में/
थरथरा रहा होगा हमारा धर।”⁷

प्रगतिशील चेतना युक्त कवि नागार्जुन की भी समूची सर्जना में जितनी केंद्रीयता उन्होंने मनुष्य और मनुष्य जीवन को दी है, उसी केंद्रीयता में उन्होंने प्रकृति को भी स्थान दिया है। नागार्जुन द्वारा किया गया प्रकृति चित्रण मन को आनंदित, उल्लसित करने तथा जीवन जीने

की शक्ति बढ़ाने वाला है। उन्होंने प्रकृति का यथार्थ और सूक्ष्म चित्रण करते हुए अपने मन को अभिव्यक्त करते हुए 'बहुत दिनों के बाद' नामक कविता में कहते हैं—

“बहुत दिनों के बाद
अबकी मैंने जी भर देखी
पक्की सुनहरी फसलों की मुस्कान
बहुत दिनों के बाद
अब कि मैं जी भर सुन पाया
धान कूटती किशोरियों की कोकिल कंठी तान
बहुत दिनों के बाद।”⁸

प्रकृति का प्रत्येक कार्य पूरी तैयारी और नियमित रूप से निश्चित होता है। प्रकृति से ही हमें सहजता, सरलता, परंपरा, दायित्वबोध मिलता है। साहित्यकारों ने अपनी कविताओं में प्रकृति के साथ मानव जाति के अटूट संबंध को दर्शाते हुए हमें अपनी जिम्मेदारियों का बोध भी कराया है। हमारा जीवन प्रकृति की शरण में ही सुरक्षित है। प्रत्येक दिन पर्यावरण को समर्पित करने, पेड़-पौधे लगाकर फिर से पृथ्वी को हरा-भरा करना होगा। पानी का उचित उपयोग एवं कृषि में भी कीटनाशकों के प्रयोग को कम करके ही सामूहिक प्रयास द्वारा ही हम प्रकृति को, अपने जीवन को बचा सकेंगे।

संदर्भ सूची:

1. डॉ. शबाना हबीब: मानव प्रकृति और संस्कृति: वर्तमान साहित्य में, सं प्रथम 2018, पृष्ठ 34.
2. अमिताभ घोष, इंडिया टुडे, 20 मार्च 2019, पृष्ठ 70
3. काशीनाथ सिंह 'सुख' कहानी—उपखान, राजकमल प्रकाशन, सं 2010, पृष्ठ 18
4. निर्मला पुतुल, नगड़े की तरह बनते शब्द, पृष्ठ 26

5. डॉ. शबाना हबीब मानव प्रकृति और संस्कृति:वर्तमान साहित्य में, सं प्रथम 2018, पृष्ठ 128.
6. त्रिलोचन, धरती, प्रतिनिधि, कवितायें, पृष्ठ 90
7. एकान्त श्रीवास्तव—अन्न है तेरे शब्द, आधार प्रकाशन पंचकूला, प्र.सं. 1994, पृष्ठ 43
8. डॉ. शबाना हबीब मानव प्रकृति और संस्कृति: वर्तमान साहित्य में, सं.प्रथम 2018, पृष्ठ 271.

तिहाई—एक अध्ययन

*वरीन्दर कुमार

संगीत में नवीनता और उसको रूची पूर्ण बनाये रखने के लिए हमारे संगीतकारों ने बहुत प्रयोग किये हैं। उनमें एक तिहाई भी है जो संगीत को रूची पूर्ण और नया कुछ करने का सामर्थ्य रखती है।

तिहाई शब्द का अर्थ अप्रभंश हिन्दी कोष के प्रथम भाग में तिहाई शब्द को संस्कृत त्रिभाग का पर्यायवाची तथा इस शब्द को पुल्लिङ्ग बताते हुये इसका अर्थ तीसरा हिस्सा बताया गया है।

बृहत हिन्दी कोष तिहाई शब्द को स्त्रीलिङ्ग बताते हुए इसका अर्थ तीसरा भाग या तीसरा हिस्सा अथवा फसल बताया है।

भारतीय संगीत के दोनो पक्ष उत्तर भारतीय, दक्षिण भारतीय संगीत परम्परा में तिहाई का प्रयोग बराबर होता है।

दक्षिण में इसे **अरुदि** शब्द के नाम से जाना जाता है। संगीत में तिहाई का अर्थ है कोई बोल रचना अथवा स्वर रचना जो किसी न किसी लय से सम्बन्धित होती हुई और एक की वज़न में दमदार अथवा बेदम होते हुए तीनों हिस्सों में लगातार गाई अथवा बजाए जाए।

तिहाई का लय से सम्बन्ध

तिहाई के विषय में हम अगर थोड़ा सोचे तो हमें पता चलता है कि तिहाई के मूल में लय से ही खेलने की प्रक्रिया होने के साथ-साथ एक व्यवस्था समेटे हुये है।

मनोवैज्ञानिक पक्ष: व्यक्ति ने जो कुछ जाना है उसे और अधिक वो जाने ऐसी प्रक्रिया मानव में एक मनोवैज्ञानिक क्रिया है। संगीत का मनोविज्ञान से गहरा सम्बन्ध है। मुख्य पाँच प्रकार की मानसिक प्रक्रिया है।

*सहायक प्रोफेसर, संगीत विभाग (वाद्य), सरकारी कालेज, टांडा

1) स्मृति 2) कल्पना 3) चिन्तन 4) इच्छा 5) सीखना

सौन्दर्य शास्त्र के विषय अनुसार, सौन्दर्य शास्त्र मूल रूप से पाश्चात्य विचारकों की मूल रूप उपज है और संगीतकार चाहे वो भारतीय हो अथवा पाश्चात्य इन्होंने संगीत में इस की पूर्ण महत्वता का वर्णन किया है।

ग्रीस के अनुसार: इन विचारकों के अनुसार ताल (Rhythm) परिमाण (Proportion) यथा प्रमाणता (Symmetry) शोभा (Grace) तथा समानता आदि तत्वों का होना आवश्यक है।

वस्तुवादी विचारक:

रोनाल्ड के अनुसार, "स्पष्टता, शद्धता, उपयोगिता, संजीवता, संतुलन, समन्वय तथा अनुपात इनके तथ्य है।"

रूपवादी

उनके अनुसार सुव्यवस्था, विविधता, संयम, एकरूपता, औचित्य, जटिलता, कोमलता, संगीतबहुता आदि तत्व के माध्य से सौंदर्य रूप की अभिव्यक्ति होती है।

आधुनिक सौन्दर्य शास्त्र कोश के अनुसार, "विचार कला में अनुपात संयोजन संगीत तथा संतुलन आदि तत्वों के होने से सौंदर्य पैदा होता है।"

तिहाई संगीत श्रोताओं के लिए एक सांगीतिक तकनीक है जो वादन के दौरान बजने पर आनंद देती है। यह अपने आप में एक विषय है जो बड़ी सुक्ष्मता में है।

पाश्चत्य विद्वान सुकरात ने भी कहा है कि, "जो अच्छा है वही सुन्दर है।"

तिहाईयों के विषय में भी आनंद और सुन्दरता की अनुभूति होती है।

रस शास्त्रों के अनुसार

रस शब्द का संयोग परम-सौन्दर्यनुभूति के सन्दर्भ में किया गया है। रस की सर्वाधिक चर्चा संस्कृत साहित्य में की गई है। नाट्य शास्त्र में भी इसका उल्लेख आता है। कुछ विद्वानों ने 8 और कुछ ने 9 रस माने हैं।

1) शृंगार 2) हास्य 3) करुणा 4) रौद्र 5) वीर 6) भयानक 7) वीभत्स 8) अद्भुत 9) शान्त
रस के बिना संगीत को पूर्ण नहीं माना जा सकता। रस का भाव संगीत के श्रोताओं को स्वरों
अथवा बोलों के माध्यम से रस की अनुभूति का अहसास करवाता है।

तिहाई के विषय में भी जब संगीतकार स्वरों अथवा बोलों के माध्यम से तिहाई को
प्रस्तुत करता है तो वह किसी न किसी रस से ही सम्बन्धित होती है।

तिहाईयों का प्रयोग तिहाई के विषय में यह कहना असम्भव है कि तिहाईयां कितने
प्रकार की बन सकती हैं। एक ही वजन वाली तिहाई थोड़ा सा बदलाव आने पर एक नया
रूप तथा रस प्रस्तुत कर देती है।

आधुनिक संगीत जगत में जितने भी प्रकार की तिहाइयां ली जाती हैं उनका प्रयोग
मुख्य दो प्रकार से किया जाता है।

1 दमदार तिहाई

जिस तिहाई के पहले और दूसरे पल्ले के बाद दम रहता है, उसे दमदार तिहाई कहते
हैं।

2 बेदम तिहाई

जिस तिहाई के पल्लों के बीच में दम न हो अर्थात् किसी भी मात्रा काल पर शान्त न
रहा जाए, एक के बाद दूसरा और तीसरा पल्ला साथ-2 ही उठ रहे हों, उसे बेदम
तिहाई कहा जाएगा।

प्रकार

साधारण तिहाइयां हमें सर्वाधिक सुनने को मिलती हैं, उन्हें साधारण तिहाइयां भी कहा जा
सकता है, जैसे ताल की समान लय में रह कर सम पर आना। ताल के अनुसार निश्चित
मात्रा में उसको प्रस्तुत करना।

साधारण चक्रदार: जो ताल की एक आवृत्ति से लम्बी तिहाई होती है, उसे चक्रदार तिहाई कहा जाता है। यह चक्रदार सम खाली अथवा ताल की किसी भी अन्य मात्रा से प्रारम्भ हो सकती है। परन्तु इनका अन्तिम स्थान सम ही होता है।

फरमाईशी चक्रदार: फरमाईशी चक्रदार तिहाई का मतलब है जो फरमाईश करने पर बजाई जाए उसे फरमाईशी चक्रदार कहेंगे या इसको इस तरह भी कह सकते हैं कि इसे बजाते समय पहले चक्र में पहले तीये का (मुखड़ा), पहले धा सम पर आए। जब दूसरा टुकड़ा (बोल) बजकर समाप्त हो, तो तीये के दूसरे मुखड़े वाला धा सम पर आए और तीसरी बार बजने पर तीये के तीसरे मुखड़े का अन्तिम धा सम आए।

कमाली चक्रदार: इस बारे में विद्वानों के दो मत हैं

- 1 कुछ विद्वानों के कहना है कि जब फरमाईशी चक्रदार को ताल की प्रत्येक मात्रा से उड़ाया जाता है, उसे कमाली चक्रदार कहते हैं।
- 2 तिहाई में हर मुखड़े में कम से कम तीन धा आए उसे कमाली चक्रदार कहते हैं।

अतीत की तिहाई : जिस तिहाई का अन्तिम धा सम निकल जाने के बाद बजता है, वह अतीत की तिहाई कहलाती है।

अनागत की तिहाई: उपरोक्त बताई गई लय में जिस तिहाई का अन्तिम धा सम से आधी मात्रा पहले गिरता है तो उसे अनागत की तिहाई कह सकते हैं।

अंत में यह कहना उचित होगा कि तिहाई सुनने वालों को केवल ताल की मात्रा का ही हिसाब न लगे, यहाँ तक हो सके मधुर स्वर संगीतया भी सिमटी हुई हो। राग के नियमों का पूरा ध्यान छन्द का उपयुक्त प्रयोग बड़ा कारगर सिद्ध होता है। अतः तिहाई सुन्दरता और संगीत में शोभा पैदा करने के लिए प्रयोग की जाती है। तिहाईयों का उपयोग संगीत में गायन वादन नृत्य तीनों में समान रूप से नियमों अनुसार श्रोताओं के मनोरंजन के लिए होता है।

पुस्तक सूची:

1	अरुण कुमार सेन:	भारतीय तालों का शास्त्रीय विवेचन
2	श्रीमति जोगमाया शुक्ला:	तबले का उदगम विकास और वादन शैलिया
3	डा. नरेश कुमार:	अपभ्रंश हिन्दी कोष प्रथम भाग
4	डा. जय नारायण कौशिक:	हरियाणवी हिन्दी कोष
5	वसुधा कुलकर्णी:	भारतीय संगीत एवं मनोविज्ञान
6	विजय लक्ष्मी जैन:	संगीत दर्शन
7	भगवत शरण शर्मा:	संगीत में तिहाईयां
8	रविन्द्र प्रताप एम.फिल	वाद्य संगीत में तिहाईयां और उनका महत्व

VISION

An International Journal of Humanities and Management

SUBSCRIPTION RATES

INDIA

Individual	Rs. 150.00 per copy
Institution	Rs. 300.00 per copy

Subscription and order for back sets may be sent to the chief Editor, Vision, Dasmesh Girls College, Chak Alla Baksh, Mukerian, Distt. Hoshiarpur – 144211 (India) through Bank Draft drawn in the favour of Principal, Dasmesh Girls College payable at Mukerian.